

ŞEYHÜLİSLAM MEHMET ESAD EFENDİ'NİN "NA'T-İ ŞERİF-İ NEBİYY-İ MUHTEREM
BÂ-İSTİLÂHÂT-I 'ULÛM" BAŞLIKLİ NA'TININ ŞERH VE TAHLİLİ

An Explanation and Analysis Of Seyhulislam Mehmet Esad Efendi's Na't Titled
"Na't-i Şerif-i Nebiyy-i Muhterem Bâ-Istilahât-i 'Ulûm"

İFD İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (2): 6-32, 2021

Nurettin ÇALIŞKAN*

* Doç. Dr.; Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Burdur/Türkiye

Anahtar Kelimeler

Gazzalî, İbn Sina, Tanrı,
Tikel, Bilgi.

Key Words

Eulogy, Şeyhülislam,
Mehmed Esad Efendi,
conjugation, syntax, logic,
rhetoric.

Corresponding Author

Nurettin Çalışkan,
ncaliskan@
mehmetakif.edu.tr

ORCID

0000-0002-6255-0871

Özet

İnsan, hislerini dış dünyaya söz ve yazı aracılığı ile aktarır. Bu aktarma eylemi kaba ve işlenmemiş haliyle kaldığında dimağa ve kalbe ulaşma imkânı bulamaz. Muhayyileden yola çıkan, zihinde işlenerek en saf hali ile şairin dilinden şiire dönüşen düşünce, sevilenlere verilebilecek en değerli hediyedir. İslam Peygamberi Hz. Muhammed (SAS) için on beş asır boyunca inşa edilen na'tlar, şairlerinin sayısız manzumeleri içinde en paha biçilmez olanlardır. Şair sahabelerin okuduğu methiyelerden bugüne oluşan na't külliyyatı, peygamber idrakimizin temiz ifadesi ve has temsilcisi olmuştur.

On yedinci asır Osmanlı Şeyhülislamlarından Mehmed Esad Efendi'nin divanı, "Na't-i Şerif-i Nebiyy-i Muhterem Bâ-Istilahât-ı 'Ulûm" başlıklı na't ile başlar. Manzume, methiye için ilmi terimlerin kullanıldığı orijinal bir şiirdir. Bu makalede manzumenin şerhi yapılmış ve beyitlerin tahlili ile şiirin benzerine sık rastlanmayan anlam örgüsü aktarılmaya çalışılmıştır.

Abstract

Human beings express their feelings to the outside world through words and writing. If this transferring act remains rough and unprocessed, it will not reach the mind and heart. The word, born from the imagination of the poets and turned into poetry in its purest form, is the most valuable gift that can be given to loved ones. The na'ts built for the Prophet Muhammad (SAS) over the course of fifteen centuries are the most invaluable among the numerous verses of his poets. The

corpus of na't, which consists of the praises recited by the Prophet's poet companions, has been the unique and clean expression and representative of how we perceive and conceive our Prophet.

Mehmed Esad Efendi is one of the seventeenth-century Ottoman Şeyhülislams and his divan begins with a na't titled Na't-i Şerif-i Nebiyy-i Muhterem Bâ-Istulâhât-ı 'Ulûm. This poem is an original one in which scientific terms are used for eulogy. In this article, the annotation of the poem has been made and the analysis of the couplets and the pattern of denotation, which is not common in the classical Ottoman poetry, has been tried to be revealed.

Giriş

İslam'ın intişar tarihinde, Hz. Peygamber'in (SAS) şahsiyeti, tavrı, fert ve topluluklarla muamele biçimi ile İslam'ın kitleler ve fertler tarafından din olarak kabul edilmesi arasında müspet bir sebep-sonuç ilişkisinin varlığına tanık olunur. Hz. Muhammed (SAS)'in altmış üç yıllık hayatına ve üstün insani vasıflarına Mekke, Medine ve civarında o dönemde inanan ve inanmayan herkesin kayda geçmiş tanıklığı, İslam'ın hak din olarak benimsenmesinde Kur'an-ı Kerim'den sonraki en önemli amildir. Bu anlamda Medine ve Mekke'de mevcut gayr-i insani toplum düzeni içinde devrim çapında değişim gerçekleştirecek bir erdem hareketinin, ruhen ve ahlaken her yönü ile kusursuz bir şahsiyetin liderliği ile muvaffak olabileceği bedahettir.

Hz. Peygamber'in (SAS) insani ve ahlaki vasıfları ile seçilmiş olması keyfiyeti, Kur'an-ı Kerim'de kırkı aşkın ayet-i kerimede ifade edilmiş; bahsettiğimiz erdemli, hesabı her yönüyle verilmiş yaşayışı ve üsve-i hasene/rol model oluşu vahy-i ilahi ile de teyit edilmiştir. "Nitekim kendi aranızdan, size ayetlerimizi okuyan, sizi arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik."¹; "Andolsun, Allah, mü'minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler."²; "O, ümmîlere, içlerinden, kendilerine ayetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderendir. Hâlbuki onlar, bundan önce apaçık bir sapıklık içinde idiler."³ Ayetlerde açıklandığı gibi, Allah Teâlâ'nın Ona yüklediği en önemli görevlerden biri, "nefisleri arıtmak/tezkiye etmek" yani küfür, şirk, ahlaksızlık ve erdemsizliğin toplum bünyesinde yaptığı aşınma ve yıkımı durdurup yerine ilkelerini ilahi/ulvi ve insani ölçülere dayandıran fert ve toplumu inşa etmek idi.

Nebevi inşa ve imar sürecinde Hz. Peygamber'in (SAS) sahabesi ile her tür ilişki ve muamelesinin zemininde muhabbet ve teslimiyet bulunuyordu. Yavuz Sultan Selim, divanındaki na'tında Hz. Peygamber (SAS) için beslenen sevginin dışında her çeşit sevgiyi bir tür putperestlik olarak nitelemiştir.⁴ O dönemde Medine ve civarında yaşayan sahabenin ruh asaletinin bu keyfiyeti aynen yansıttığını siyer tarihleri belirtmektedir.

Yukarda dile getirilen umumi hedefin gerçekleşmesinde amil olan husus, ahlaki bozulmamış fitrattır. Hz. Peygamber (SAS), "Ben, (başka değil, sadece) (iyi), güzel ahlâkı

¹ Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Bakara 2/151.

² Âli İmran 3/164

³ Cum'a 62/2

⁴ Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 59.

tamamlamak (uygulamak) için gönderildim.”⁵ hadîs-i şerifi ile kendisinin hasen/genel ahlâki temsilde zirve numune-i timsal olduğunu beyan etmiştir. Peygamberliğin beş rüknünden üçünün yani ismet, emanet ve sıdkın bu hadîs-i şerif’in manasında mündemiç ve doğrudan insanlarla muameleye esas olan ahlaki nitelikler olması, Hz. Peygamber’in (SAS) çağlar üstü içten bir sevgi ve alakaya mazhar oluşunun sebebini açıklamaktadır. Bu vakıyı elbette fert ve cemaat temelinde ifrata götüren anlayış ve kabuller de olmuştur. Ama Hz. Peygamber’e (SAS) beslenen muhabbetin aşırılıktan uzak nasıl yaşanabileceği, surre alayları ve Mekke-Medine’nin imarı, Mukaddes Emânetler’in muhafazası gibi birçok ameli göstergelerle somutlaşmıştır. Ona duyulan özlem ve bağlılık; tarih, kültür ve edebiyat bağlamında manzum veya mensur edebi türler ve eserler ile Osmanlı tecrübesinde ve milli hafızamızda bir vakıa olarak yerini almıştır.

Bu noktada akla, modern dönemin edebi ve kültürel vasıtaları yoluyla son peygamber Hz. Muhammed’e (SAS) beslenen derin muhabbetin sebep ve illetlerinin insanlığa neden aktarılmadığı sorusu gelmektedir. Hz. Peygamber’in (SAS) insanlık vasfının aksine, Batılı zihninde havari metinlerinde semâvileştirilen ve ulûhiyete ortak edilen⁶ ikonografik Hz. İsa figürü, bir asırlık çaba ile felsefi metinler, bilhassa da roman ve sinema vasıtasıyla beşerileştirilmiştir. Mustafa Özel, bunun mukabili Hz. Peygamber’in (SAS) de yolu ne kadar çetin ve yıpratıcı da olsa roman ve/veya sinemada sahil bir dil ve kurgu ile tasvirinin bugün dahi hala hayalden öte geçemediğini belirtir.⁷ Avrupa zihniyetinin kendi idrak ve ideolojileri doğrultusunda Hz. İsa’ya burjuvalıktan sosyalistliğe çok farklı kimlikler yükleyerek bugüne taşıdıklarını söyler. Bunu yaparken sanata önceden sınır atfetmenin onun özüne aykırı olduğu ve sadece ortaya konulmuş eserler üzerinden fikir yürütüp yorum yapılabileceği ön kabulü, Hz. İsa’nın üzerindeki kilise hegemonyasının aşılmasını⁸ ve Hristiyan kavim ve toplumların tarihine daha nesnel yaklaşmayı sağlamıştır. Buna karşılık dini ve toplumsal hassasiyet ve sınırlılıklar gözetilerek Hz. Peygamber’in (SAS) insani vasıflarının fiil ve davranışlarında müstesna bir insan figürü halinde tezahürünün bugünün anlatım mecralarında işlenmesine yönelik bir faaliyet görülmemektedir.

Şiir, muhayyilenin kendisini dışa vurmak için kullandığı en kuvvetli sanat araçlarından biridir. İslam öncesi Arap toplumundan bugüne, insanoğlunun fitratı bozan veya hikmetle donanmış her türlü hissiyatını söze dönüştürmek için başvurduğu bu vasıtanın meşruiyet ölçüsü Kur’an-ı Kerim ve sünnet olmuştur. Hz. Peygamber’in (SAS) sahabeden Amr b. Şerid’den, kadın sahabe Hansâ’dan, Nabigatu’l-Ca’dî’den, Ka’b bin Zuheyr’den doğrudan şiir dinlediği Hassân bin Sabit, Ka’b. b. Mâlik ve Abdullah b. Revaha’ya şiir söylemeleri izin verdiği rivayet edilmektedir.⁹ Bunun bir neticesi olarak Hz. Peygamber’e (SAS) beslenen derin ve pazarlıksız muhabbetin süzölmüş ve damıtılmış hali nazım yoluyla dile getirilmiştir. Nübüvvet dönemi ve sonrasında başta Ka’b bin Zuheyr’in Kaside-i Bürde’si ve İmam Busurî’nin Kaside-i Bür’e’si olmak üzere h. dördüncü asırdan itibaren Hz. Peygamber (SAS) için inşa edilen methiyeler bütün

⁵ Muvatta: Husnu’l-Hulk, 8.

⁶ İbrahim Halil Erdoğan, “Mu’attıla Düşüncesi ve Günümüze Yansımaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6/1, (2019), 31.

⁷ Bkz. Mustafa Özel, *Kusurlu Kutsal Metin*, Arkakapak (erişim: 30.05.021)

⁸ İbrahim Halil Erdoğan, “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz”, *Journal of International Social Research* 11/57, (2018), 791.

⁹ İsmail Çetişli, *Türk Şiirinde Hz. Peygamber*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 31-32.

unsurları ile bugünkü gelenekli tertip ve muhtevasını bulmuştur. Beslenen sevgiyi idrak edışteki farklılıklara rağmen, Farısların Müslüman olup geleneğe katılması ile divanların tevhid, münacaat ve na't sıralaması ile tertip edilmesi Fars edebiyatında usul olmuştur. Hâkim Senâî, Genceli Nizâmî, Feridüddin-i Attâr, Sâdî-i Şirâzi gibi şairlerin na'tları ile hududları sabit hale gelen bu tertip usulü, Türkçe'nin konuşulduğu merkezi Asya ve Osmanlı'da devam ettirilmiştir.¹⁰

Anadolu sahası dışında Ahmed Yesevi(ö. 562/1166) ve Yûsuf Has Hâcib'den (V./XI. yüzyıl) Çağatay lehçesi nazımının önde gelen isimleri Hüseyin Baykara (ö. 911/1506), Ali Şir Nevâî (ö. 906/1501), Özbek hanı Şeybânî (ö. 916/1510) ve Babür Şah'a (ö. 937/1530) birçok şair, nazım ve divanlarında Hz. Peygamber'e (SAS) aşk ve bağılıklarını mısralara dökmüşlerdir. Na'tların muhtevasındaki hürmet ve samimiyet derinliğinin, geleneğin Anadolu sahasına intikali ile arttığı görülür. Bedii sanatlar ve musiki yoluyla yansıtılan rafine edilmiş Hz. Peygamber (SAS) aşkının yanı sıra, edebiyatımızın halk, âşık, tasavvuf ve divan olmak üzere her sahasında duyuş olarak saf şiirin niteliklerini taşıyan güzide na't örnekleri verilmiştir. Edirneli Nazîm gibi nazmu neredeyse tamamen Hz. Peygamber (SAS) için inşa edilmiş şiirlerden oluşan ve na't-gû/na't-serâ" unvanı alan şairlerin yanında, mahlası Na'tî Ahmet, Na'tî Mustafa, Na'tî Mehmet olan şairlerin na'tları nu'ût mecmualarını doldurmuştur. Hz Peygamber'e (SAS) duyulan aşk, kasideden gazel ve rubaiye, mesnevîden hilyeye her türde binlerce manzume ile 21. yüzyıla kadar terennüm edilmiştir.¹¹ Bu yönüyle Osmanlı Dönemi na't geleneğinde duyuş ve söyleyiş bakımından bir orijinalitenin/benzersizliğin olduğu tespiti abartılı olmayacaktır.

Hz. Peygamber (SAS) için yazılmış şiir/methiyeler veya diğer adıyla na't geleneğinin tarihi seyri ve muhteva özellikleri hakkında çok sayıda çalışma yapılmış ve bu manzumeler yüzyıllara veya nazım türlerine göre tasnif edilmiştir. Veladetinden vefatına bütün nazım türlerinin muhteva unsurları çerçevesinde, adeta edebi bir sîret ve siyer külliyyatı ortaya çıkmıştır. Bu külliyyat çerçevesinde Kur'an-ı Kerim ve hadislerden hareketle, na'tlarda Hz. Peygamber'in (SAS) tavsifi üç temel telakki üzerinden yapılagelmiştir: O âlemin varlık sebebi ve varoluşun başlangıcı (nur-ı/hakikat-i Muhammedi), bütün bilgilerin ve hikmetin kaynağı ve ahlakın nihai gayesi ve insan nev'inin en mükemmel numunesidir.¹² Çalışmaya konu Şeyhülislam Esad Efendi'nin na'tında da bu temel telakkiler esas alınmış, ama bunlar alet ilimleri ve yüksek ilimlerin terimleri kullanılarak çerçevlendirilmiştir.

Osmanlı İlim Tahsili Geleneği: Medrese Eğitiminde Nizam ve Usul

Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi'nin yaşadığı 17. yüzyılda eğitim aldığı müessesenin işleyişinde ve ilmiye sınıfının vasıflarında tereddi/yozaşma çoktan başlamıştı. Ama kendisinin çok yönlü şahsiyetinin merkezinde kuvvetli ilmi tahsili ve mümâresetinin bulunduğu da bir vakiadır. Hem bundan ötürü hem de alet ve âlî ilimleri terimlerinin na'tın muhtevasına zemin oluşturması sebebiyle, medreselerde eğitim, öğretim nizamı ve usulüne dair özet bilgi vermek faydalı olacaktır. Mefail Hızlı, İstanbul'un fethi öncesi İznik ve Osmanlı'ya payitaht olan Bursa

¹⁰ Ömer Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 397-399.

¹¹ Bu sahada İsmail Çetişli'nin *Türk Şiirinde Hz. Peygamber*, Emine Yeniterzi'nin *Divan Şiirinde Na't*, İsmail Güleç'in *Şiir Şair ve Peygamber*, Murat Ak'ın *Şâir ve Peygamber: Na't Geleneğinde Hz. peygamber İmgesi* adlı eserleri öne çıkmaktadır.

¹² Murat Ak, *Şâir ve Peygamber: Na't Geleneğinde Hz. peygamber İmgesi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 71.

ve Edirne’de çok sayıda medresenin faaliyette olduğunu ama asıl fetihle birlikte kendi iç nizamı ve hiyerarşik yapısına kavuştuğunu söyler.¹³ Buna göre kendi içinde temelden yükseğe giderek zorlayıcı olan bu yapıda, her seviye okutulan kitapların adı ile isimlendirilmiştir. Sözelimi, bir kelam metni olan “*Hâşiye-i Tecrîd*” en alttaki Yirmili veya Tecrîd medreselerinin adı iken bunu belagatten “*Miftah*” adlı eser okutulduğu için Otuzlu Miftâh medreseleri takip ederdi. Üçüncü kısım ise maaş düzeni ile adlandırılan Kırklı medreseler gelirdi. İlk üç dönemi, ilim seyrinin fakülte düzeyi olan dördüncü kısım Hârici ve Dâhili Ellili medreseler takip eder, talebe kadılık unvanına mezun olurdu. Sahn-ı Seman ve Altmışlı’da, ihtisas seviyesindeki hukuk, ilahiyat ve edebiyat tahsiline önem verilmiş, Süleymaniye Medreselerinin devreye girmesiyle riyaziyat/matematik ve tıp ihtisası da bunlara dâhil edilmiştir.

Medrese eğitiminde okutulan ders ve metinlerin dili Arapça olduğu için, başlangıç dersleri Arapça öğretimi için belirlenen metinler onların şerhlerinden oluşurdu. Medreselerdeki tahsil seyrini “*Osmanlı Devleti’nin İlmîye Teşkilatı*” adlı meşhur kitabında, İsmail Hakki Uzunçarşılı, “*Şakayık-i Nûmaniye*” ve “*Mevzuatü’l-Ulûm*” gibi kaynak eserlerin müellifi Taşköprülüzâde İsmâüddin Ahmed Efendi’nin yine kendi eserindeki hal tercümesi/biyografisinden aktararak özetler. Ünlü âlim önce lügatten kelime ezberlemiş, sarf’tan Maksûd, İzzî ve Merâh ile nahivden de Avâmil, Misbâh ve Kâfiye’yi okuyup ezberlemiş ve sırasıyla mantıktan İsağoci ve Şemsiye şerhlerini, belagatten Mutavvel’in belli bir kısmını ve belirlenen akaid/kelam metinlerini okumuştur.¹⁴ Bu okuma düzeni, çalışmada şerhi yapılacak olan na’tta Şeyhülislam M. Esad’ın takip ettiği ilmi ıstılahlar serisi ile aynıdır. Âlim, sanatkâr ve şair kimliğini halis biçimde meczeden Mehmed Esad, bu manzumede kendi ilmi seyr u sülûkunu nazmetmiş gibidir. Mehmet İpşirli, ilmiye müessesesindeki düzenin bozulmasında amil olan altı noktaya dikkat çeker. Bunlardan âlimlerin doğrudan şahısları ile alakalı olanları, ulema çocuklarına teşvik ve taltif için tanınan imtiyazların giderek doğuştan alınmış haklara dönüşmesi ve yıllar süren tahsilin böyleleri için çok kısa olması ve mülazemet/staj sistemi kurallarının yine bu sınıf lehine ihlalidir.¹⁵ Fakat kendisi de ilmiye sınıfından bir ailenin çocuğu yani mevalizâde olmasına rağmen, Mehmet Esad Efendi’nin ilmî kudretinin telif ettiği eserlerde açıkça görülmesi ve dirayetli idareciliği onun bu tür bir kayırmadan vabeste olduğunu göstermektedir.

Şeyhülislam M. Esad Efendi’nin İlmî, Sanatkârlığı ve Şairliği

Çalışmada şerh ve tahlil için seçilen Na’t-ı Şerif’in şairi 67. şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, Zilkade 1096’da (m. 1685) ilmiye sınıfından bir aileye doğmuş ve döneminin şartlarında kuvvetli bir tahsil hayatı olmuştur. Dedesi Alâiyeli İbrahim Efendi kadılık görevlerinde bulunmuştu. Babası Ebû İshak İsmâil Efendi, ağabeyi İshak Efendi, oğlu Mehmed Şerif Efendi, onun oğlu Mehmet Atâullah ve kendisi ile birlikte bu aileden beş şeyhülislam yetişmiştir. Esad Efendi, daha on dört yaşında hâriç derecesi ile başladığı ilim öğretme hayatına en üst rütbe olan Sahn-ı Seman müderrisliğine ulaştı. Edirne payesi ile Selanik, İstanbul payesi ile Mekke kadılığı görevini ifa etti. Anadolu kazaskerliği ve Avusturya ile yapılan savaşta gösterdiği cesaret ile

¹³ Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üni. İlahiyat Fak. Dergisi* 17/1, (2008), 27-28.

¹⁴ İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı İlmîye Teşkilatı* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 39.

¹⁵ Mehmet İpşirli, “Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemlerim”, *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları, 1988), 285.

Rumeli Kazaskerliği'nde bulundu. 1748'de şeyhülislamlık makamına getirildi ise de bu vazifeden bir yıl sonra azledildi. Önce Sinop'ta sonra Gelibolu'da üç yıl kadar menfâda kaldı. Yine Şeyhülislam Mirzazâde Şeyh Mehmet Efendi'nin kızı ile evliliğinden olan kızı Fitnat Zübeyde Hanım da güçlü bir şairdi. İnhitat döneminde yaşamış olmasına rağmen tefsir sahasında verdiği eserden yüksek bir ilmi seviyesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında dirayetli bir devlet adamı olan Esad Efendi'nin üç dilde şairliği, beste yapacak düzeyde musikişinaslığı vardı. Biyografi kaynakları, birçok makam, geçki ihtiva eden uzun bir musiki formu olan kâr dâhil beste, nakış, semai ve şarkı ve ilahi gibi birçok formda sayısız eseri ve bir tür musikişinas tezkiresi olan "*Atrabü'l-Âsâr fî Tezkireti Urefâyî Edvâr*" adlı telifi ile onu klasik Türk musikisinin büyük bestekârlarından kabul eder. İlmi eserleri arasında risale hacminde sûre tefsirleri, "*Lehçetü'l-Lügat*" adlı Türkçe'den Arapça ve Farsça'ya sözlüğü, divanı ve divanında bulunmayan Arapça kasideleri bulunmaktadır.¹⁶

Es'ad Efendi, divanını Hz. Peygamber'e (SAS) olan derin muhabbetinin bir tezahürü olarak na't niteliğindeki,

Mahbûb-ı Cenâb-ı Hak şefî-i mahşer
Oldur sebab-i halk-ı cihân ol âgâh
İhlâs ile cân u dilden âğâz itdim
Nazm-ı dürer-i medhine bâ-bi'smi'llâh

kıt'ası ile başlatır. Hz. Peygamber'e (SAS) methiyeleri peş peşe beş na't ile devam eder. Çalışmamıza konu olan Na't-i Şerîf-i Nebiyy-i Muhterem Bâ-İstîlâhât-ı 'Ulûm (*İlim İstilahları ile Nebiy-yi Muhterem'in Na't-ı Şerifi*) başlıklı manzume beş na'tın birincisidir.¹⁷

Şeyhülislam Esad divanının ilk manzumesi olan bu na'tın asliyeti ve hususiyeti, Osmanlı ilim geleneğinde ve ilim tahsilinde takip edilen alet ilimlerinin terimlerinin manzumeye mecedilmesi; münâcaat ile methiye bölümlerinde metnin esas kelime kadrosunu bu terimlerin oluşturmasıdır. Divan şairleri klasik şiirimizin asli unsurlarından olan mecaz için müşahhas âlemden birçok vakıa, kavram ve eşyayı kaynak olarak kullanmışlardır. Arapça ve diğer ilimlerin ıstılahları bu kaynaklardan biridir. Bünyamin Ayçiçeği, divan şiirinde Arapça gramer terimlerinin mecâzi dilin inşasına katkısını ele aldığı incelemesinde şairlerin sarf ve nahiv terimlerinin çok anlamlılık imkânından faydalandıklarını, bunun da hakiki anlam düzleminden mecazi anlam düzlemine geçişte söyleyişe derinlik kazandırdığını ifade etmiştir. Şairin sarf, nahiv, muzâf, mübteda, haber gibi dilbilgisi terimlerini kullanarak kelimelerin uzak ve yakın manalarını tedai ettirerek maharet ve sanatkârlıklarını ortaya koymuşlardır.¹⁸

Na'tın ilk on iki beytinde Arapça dilbilgisinin şekil bilgisi yani sarfa dair terimler; on dört beyitlik ikinci bendinde nahiv yani sözdizimi/cümle bilgisinde geçen terimler kullanılmıştır.

¹⁶ Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamları* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), 132-133; M. Nur Doğan, "*Esad Efendi Ebûishakzâde*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 338-340.

¹⁷ Çalışma için Muhammed Nur Doğan tarafından tenkitli metni hazırlanmış olan Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi Divanı ve Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde *nekty 03445* numara ile kayıtlı yazma nüshadaki manzume esas alınmıştır.

¹⁸ Bünyamin Ayçiçeği, "*Divan Şiirinde Mecâzi Yapının İnşası İçin Arapça Gramer Terimlerinin Kullanımı*", İskender Pala Armağanı, ed. Nagihan Gür. (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 209.

Üçüncü bentte ise Osmanlı klasik ilim tahsili içinde ulûm-i âliye'nin (âlet kelimesinin çoğulu) bir unsuru olan mantık ilmi terimleri vasıtasıyla na'tın seyri devam etmiştir. Dördüncü bentte meânî, beyân ve bedî' ilimlerinin ıstılahları manzumenin anlam örgüsünü oluşturmuş, beşinci bentte ise usul ilmi terimleri ile na't tamamlanmıştır. Na'tın ilk üç bölümü şairin, nefsinin/gönlünü arınmaya çağırdığı bir nasihatnamedir. Na't bölümünü meânî, beyân ve bedî' terimleri ile inşa etmesi, Peygamberimize (SAS) duyduğu hürmet ve sevgiyi göstermek için şairin bilinçli ve incelikli bir tercihi olmalıdır.

Na't-ı Şerif'in Şerh ve Tahlili:
Mef'ûlü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün

Sarf eyle varın ey dil-i âlûde-i hevâ
Çek sîğa-i nedâmeti k'itdin nice hatâ

Ey hevâ ile âlûde dil, varın sarf eyle (de) nedâmet sîğasını çek ki nice hatâ itdin.

Şair, ilk beyitte keyfince yaşamaya bulaşmış gönlünü, varını yoğunu sarf eylemeye ve kendisini işlediği hatalardan ötürü nedamet/pişmanlık fiilinin çekimini yapmaya çağırır. Beyitte Arapça gramerinin iki temel unsuru olan sarf (ilmi) yani kelimelerdeki değişmeler bilgisi ve onun temel işleyişi olan sîğa/kip terimleri kullanılır. *Sîğa-i nedameti çekmek* terkibi ve deyimi ile "pişman olma" fiilinin çekimine orijinal denilebilecek bir atf yapılmıştır.

Müstakbel eyle tevbeyi âsâm-ı mâzîye
Müstağrak olma sehv ile cahd eyle mutlakâ

Tevbeyi, âsâm-ı mâzîye müstakbel eyle: Sehv ile müstağrak olma cahd eyle mutlakâ.

Şair, nefesine mazide/geçmiş zamanda yaptığı ve mü'mini hayır ve sevaptan alıkoyan günahlar/"ism"lerin hemen arkasından tevbeyi karşılama çağrısında bulunur ve sehve/hataya dalıp gömülmeden onu kayıtsız şartsız reddetmeye çağırır. Arapçada C-H-D (ح-ح-ج) fiili, *bi* harfi ceri ile "tanımamak, kabullenmemek yalanlamak" anlamlarına gelir. Sarf terimlerinden cahd-i müstağrak, muzari fiilin "lemmâ" edatı ile mazi olumsuz cem'î mana kazanmasıdır. Beyitte emsile kalıplarından müstakbel, cahd-i mutlak ve müstağrak terimleri tevriyeli kullanılmıştır.

Kıl sa'y ü kûşîş olmağ için masdar-ı huyûr
Cehd eyle emr ü nehî Hudâya kıl iktidâ

Huyûr masdarı olmağ için sa'y ü kûşîş kıl: Emr ü nehî cehd eyle Hudâ'ya iktidâ kıl

Şair, masdar-ı huyûr ve emr ü nehîy terkipleri ile kendisini hayırların sudur ettiği kaynak olmak ve emredileni yapıp yasaklanandan uzak durmak için gayret göstermeye çağırıyor. Sarfın ana terimlerinden masdar ile emir ve nehîy kip/sîğaları tevriyeli olarak kullanılıyor.

İt her zamân mekânını peygûle-i ferâğ
Hem rûz-merre nev-i hatâ sana bî-revâ

Her zamân mekânını ferâğ peygûlesi it: Hem sana nev-i hatâ rûz-merre bî-revâ.

Sarf terimleri ism-i zaman ve ism-i mekân, gayet sanatlı bir şekilde kozmografik bir istiare örgüsü içinde nasihate dönüşmektedir. Şair, peygûle-i ferâğ edince yani her şeyden el çekip uzak bir köşeye çekilince semada günlük devreden hata evci/burcu ona tesir

edemeyecektir. Beyitte zaman, mekân “Bir kere” manasında masdar-ı binâ-i merre’den “merre” ve masdar-ı binâ-i nev’den nev’ tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Oldun mübâlağayla nice ism fâ'ili
Cürmün musağğarın dahi tasğîr kıl dilâ

Mübâlağayla nice ism fâ'ili oldun: Dilâ cürmün musağğarın dahi tasğîr kıl.

Şair, birçok günahın haddinden fazla faili olduğunu bildiği gönlüne, küçülmüş ufacak kalmış kabahati dahi daha da ufaltmasını söylemektedir. Mübalağa, fail ve tasğîr terimleri ism/cürm terimlerine sanatlı bir biçimde tevriyeli olarak atfedilmektedir.

Ef'alın ola aslah u ahsen o denlü kim
Tafdîl sîğasıyle kıl a'mâlini edâ

Ef'âlin o denlü aslah u ahsen ola ki(m) a'mâlini tafdîl sîğasıyle edâ kıl.

Şair, gönlünü eylem/fiillerini en doğru ve işin özüne en uygun hali kılma ve yine dini emirleri de efdal/en faziletli olan biçimi ile ifa etmeye çağırılmaktadır. Beyitte ism-i tafdil örneği olarak aslah ve ahsen kelimeleri tevriyeli olarak kullanılmıştır. “Tafdil sigası” terkihi ise terimlerin manzumede düz anlamda kullanılmasının nadir birkaç örneğinden birisidir.

Uydun hevâlara ne aceb gaflet eyledin
Âlem te'accüb eyleye bu fi'l ile sana

Hevâlara uydun ne aceb gaflet eyledin: Bu fi'l ile âlem sana te'accüb eyleye.

Nefsin hevâsına uyan şairin kalbi öylesine gaflettedir ki canlı cansız her şey onun bu eyleminden ötürü şaşırılmaktadır. Burada sarfın fiil-i taaccüb-i evvel ve sâni kalıpları tevriyeli kullanılmaktadır.

Vây hâle ecvef ola dilin renc-i hûb ile
Âsî gibi fi'âlin olub nâkıs u hebâ

Fi'âlin âsî gibi nâkıs u hebâ olup, vây hâle dilin renc-i hûb ile ecvef ola.

Bu ve müteakip birkaç beyitte sülasi mücerred fiiller, yine şairi intibaha davet eden uyarıları ihtiva eder. Arapçada “aksâm-ı seb'a”nın illetli fiillerinden “ecvef”, lügatte “içi boş, kof, göçük, mecâzi olarak bilgisiz, cahil” demektir. Tevriyeli olarak sevgili cefasından ötürü gönlün bunalıma düşmesinin *ecvef* kelimesi nitelenmesi, iki salim harfin ortasındaki illet harfi ile bir *ecvef fiili* çağrıştırmaktadır. İlk mısradaki “hâl” kelimesinin fiil kökü *ecvef*; ikinci mısradaki “Âsî” ism-i failinin ise nakıs fiildir Bu durumda, Allah'a isyan eden bir asininki gibi şairin amel ve eylemleri de Allah katında nâ-tamam olup boşa gidecektir.

Mu'tell olup nekâyıs-ı efkârdan sakın
İdğâmını hazifle kıl i'lâline devâ

Mu'tell olup nekâyıs-ı efkârdan sakın: idğâmını hazifle i'lâline devâ kıl.

Bu beyitte sarf terimlerinin tevriyeli kullanımı daha kesiftir. Düşünce ve fikirlerin oynaklığını ifade eden *nekâyıs-i efkâr*'ın sebebi mutell yani illetli olmalarıdır. İ'lâl ya illet harfleri elif, vâv ve yâ'nun yok edilmesi/hazf veya harekesinin atılması/iskân veyahut başka bir illet

harfine çevrilmesi suretiyle kelimenin harf yapısının değiştirilmesidir. Şair, nefsinin hazf yoluyla idğama çare bulup böylece i'lalden kurtulmaya çağırılmaktadır.

Sa'y it sahîh ü sâlim ol irvâ-yı hâlden
Cezm it sükûnu bed hareketlerden it ibâ

Sa'y it (de) irvâ-yı hâlden sahîh ü sâlim ol: Sükûnu cezm it (ve) bed hareketlerden ibâ it.

İrvâ-yı hal kişinin ulaştığı hal/mevki ve şöhrete kanmayı/kapılıp gitmeyi ifade eden bir terkiptir. Şair, gönlünün kendisini irvâ-yı halden arınması için çaba göstermeye, sükûnet/vakar halini tutup kötü davranışlardan sakınmaya davet etmektedir. Burada sarf terimleri sahîh ü sâlim ve sükûnu cezmetmek deyimini tevriyelidir.

Makrûn idüp lefif-i me'âsiye nefsinin
Mefrûk olma zümre-i ebrârdan dilâ

Dilâ, lefif-i me'âsiye nefsinin makrûn idüp ebrâr zümresinden mefrûk olma.

İlletli fiiller cümlesinden “dürülmüş sarılmış” manasındaki “lefif”, beyitte orijinal bir terkiple verilmiş; şair, kendisini günahlar sarmalına yaklaştırıp ebrâr zümresinden ayrı düşmemesi için gönlünü uyarmıştır. Mutell fiil cümlesinden lefif ve onun türleri makrûn ve mefrûk terimleri yine tevriyelidir.

Tasrîf-i niyyet eyle ki hayrâta lâ-cerem
Nahv-i rızâ-yı Hak'dır olan kâr-ı müntehâ

Hayrâta niyyet tasrifi eyle ki olan müntehâ kâr lâ-cerem Hakk'ın rızâ nahvidir.

Şair, bendin geçiş beytinde her işin sonunda hedeflenenin Allahu Teâlâ'nın rızası olduğu için nefsinin niyetini yalnızca hayırlı işlere bağlamaya davet eder. Sarf bilgisinin ana terimi olan *tasrif*'in niyet ile terkip oluşturması orijinaldir. Söz dizimi veya dil bilgisi yani nahiv; lügatte yan, yön, yol, istikamet, yöntem, davranış, tavır, biçim, usul, mekân gibi manaları ile *nahv-i rıza-i Hak*, Hakk'ın rızasının yönü anlamında yine tevriyelidir.

Mâ-yete'allak bi-Istılâhi'n-nahv

Vaz' eyle lafz-ı vahdeti ma'nâ-yı müfredde
Kıl nûr-ı ism-i vâhid ile kalbi rûşenâ

Lafz-ı vahdeti ma'nâ-yı müfredde vaz' eyle: Vâhid isminin nuûru ile kalbi rûşenâ kıl.

Nahiv bilgisinde lafzın müfred ve mürekkep olması keyfiyeti vardır. Kelime için ıstılahta, “Müfret bir mana için vaz olunan (konulan) lafızdır”¹⁹ tanımı yapılır. Beyitte bu ibarenin benzerinin kullanıldığı görülür. Şair, nefsinin “vahdet” lafzını mürekkep değil müfred olarak bilmesini yani Allah'a ortak koşmamasını, yalnız “O” ile aynileştirmesini ve böylece kalbini “Hû” isminin nuru ile ruşen /aydınlık kılmasını talep etmektedir. Beyitte terimlerin tevriyeli ve tenasüplü kullanıldığı görülmektedir.

¹⁹ “لَفْظٌ وَضِعَ لِمَعْنَى مُفْرَدٍ” Bkz: İzhar ve Avâmil li'l-Birgivi, (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016), 1: “لَفْظٌ وَضِعَ لِمَعْنَى مُفْرَدٍ” Kâfiyetü li-ibni Hacîb, (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016), 1.

Mebnî kılup şerî'ate her kârı mu'reb it
Ezkârını mürekkebe idüb sıdk ile dilâ

Dilâ, her kârı sıdk ile mebnî kılup, ezkârını mürekkebe idüb şerî'ate mu'reb it.

Şair, gönlünü her işini şeriat ilkeleri üzerine bina edip bunu beyan etmeye ve zikirlerini mürekkep yani iki ve daha fazla kelimededen oluşan terkipler gibi artırmaya çağırılmaktadır. İ'râb lügatte anlatma, beyan etme, açıkça söyleme dile getirme, belirtme manalarına gelir. İstilahta ise Arapçada avâmil sebebiyle kelimenin sonunda husule gelen ses değişikliği demektir. Mu'reb olma özelliği müfred için geçerlidir. Birden fazla kelime ile oluşan her anlamlı kelime topluluğu ise mürekkeptir. Mebni, mu'reb ve mürekkep kelimeleri tevriyelidir.

Çün mübtedâ-yı kâra mukaddem haber olan
Bildin şerî'at oldığını âmil ol ana

Çün kârın mübtedâsına mukaddem haber olan(ın) şerî'at oldığını bildin (ya), ana âmil ol.

Şair, nefsine "mademki şeriatın bir işte mübtedasının önüne geçmiş haber gibi olduğunu biliyorsun öyleyse şeriatın amili ol." çağrısında bulunuyor. Beyitte mübteda, haber, mukaddem ve amil kelimeleri ile tenasüp sanatı yapılırken, aynı kelimeler tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Mef'ûlün eyle tâ'ati tâ nasb-ı nef idüb
Ref' ola fâil olduğun ef'âl-i bed-nümâ

Tâ'ati tâ nasb-ı nef idüb mef'ûlün eyle (ki) fâil olduğun bed-nümâ ef'âl ref' ola.

Nahivde mef'ul, failin işlediği eylemdir. Şair, nefsine sürekli tâati yani Allah'ın emirlerine uymayı mef'ul haline getirmesini ve böylece nasb-ı nef eylemesini yani nefisini de emri altına almasını tavsiye eder. Böylece faili olduğu işlediği bed-nüma/kötü fiil ve davranışları ref edilmiş/yok edilmiş olacaktır. Beyitteki "Nasp" kelimesi ile "Öyle ise bir işi bitirince diğerine koyul"²⁰ meâlindeki ayet-i kerimeye telmihte bulunulmuştur. İrab tabirleri nasb ve ref' ile nahiv terimleri fail ve mef'ul, bir beyitte gayet sanatlı biçimde tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Şer'a izâfeti sebeb-i cerr-i nef' idüb
A'mâl-i hayra zarf olup it terk-i mâ-'adâ

Şer'a izâfeti nef'in cerr sebebi idüb, â'mâl-i hayra zarf olup mâ-'adâyı terk it.

Şair, nefsine, her hareketini şeriata nispet etmeyi faydalı olanı celp etmenin gerekçesi kabul etmesini ve kâlbini hayırlı eylemlere zarf/kılıf yapmasını, o tür amellerin dışındaki her tür uğraşı/mâ-adâsını terk etmeye çağırır. Bu beyitte de izafet, cer ve zarf kelimelerinin tevriyeli olarak kullanıldığını ve terkiplerin sanatkârane inşa edildiğini görürüz.

Olursa ger tenâzu-i efâl-i hayr ü şer
Î'mâl eyle evveli sâniyi kıl cüdâ

Ger hayr u şer efâlin tenâzusunu olursa, evveli i'mâl eyle (ve) sâniyi cüdâ kıl.

²⁰ İnşirah, 94/7.

Tenâzu, N-Z-'A (ع-ز-أ) kökünden anlaşmazlık, uyuşmazlık manasındadır. Beyitte geçen ve bir nahiv meselesi olan tenâzû-i ef'al, Arab dilinde iki veya ikiden fazla yüklem/âmilin bir veya birden fazla açık/zahir ma'mûlde görünme durumudur.²¹ Ma'mûllerde yani fiillerin etkilediği fâil veya mef'ûllerde irabın nasıl yapılması gerektiği hususunda farklı kabullerin olduğu bu nahiv terimi beyitte yine oturmuş bir tevriye örneğidir. Şair, bir meselede iyi ve kötü fiillerin aynı derecede mümkün olması durumunda nefsinin tercihi birinciden yani hayırlı fiillerden yana yapmaya ve ikinciden uzak durmaya çağırılmaktadır.

Temyîz eyle hâlini na't-i kabîhden
Kıl iktifâ tevâbi'-i Hakka budur revâ

Hâlini kabîh na'tten temyîz eyle: tevâbi'-i Hakk'a iktifâ kıl (ki) revâ budur.

Bu beyitte nahiv terimlerinden temyiz, na't ve tevâbi tevriyeli olarak terkibe dönüştürülmüştür. Temyiz, cümlede nisbeti veya zâtı mübhem olan kelimeyi izhar etmek için getirilen mansup kelimedir. Tevabi, nahivde kendisi ile ilgisi olan veya kendisinden önce gelen kelimenin manasını tamamlayan, na't, te'kid, atf-ı beyan, atf-ı nesâk ve bedel olmak üzere beş kısımdan oluşan kelime türüdür.²² Şair, nefsinin kabih/çirkin sıfatlardan temyiz etmeye/koparıp ayırmaya ve iyileri ile yetinmeye çağırır. Hakk'a tabi olanlara yakışan da budur.

Her hayr u şerde "lâ" vü "neâm" dan hazer kılup
Emr-i Hudâda eyleyigör kavlini "belâ"

Her hayr u şerde "lâ" vü "neâm" dan hazer kılup kavlini emr-i Hudâ'da "belâ" eyleyigör.

Arapçada sorulan olumlu sorulara neâm veya lâ ile cevap verilir. Ama olumsuz soru cümlesinin cevabı olumlu ise cevabı "belâ" ile verilir. Cevap olumsuz ise "neâm" kullanılabilir. Burada şair, nefsinin gurura kapılmadan hayır ve şer karşısında kendisini müstağni kılıp red veya kabul makamında değil; aksine Allahu Teâlâ'nın irade-i külliyesinin tecellilerini "belâ" makamında görmeye çağırılmaktadır.

Tahsîl-i ma'rifetle münâdâ-yı müfred ol
Kesb-i ta'abbüd eyle eyâ nefsi-pür-hevâ

Ma'rifet tahsîli ile münâdâ-yı müfred ol: Eyâ pür-hevâ nefsi, ta'abbüdü kesb eyle.

Bu beyitte de manaca bir inceliğe tanık oluyoruz. Marifetin ilk ayağı akıl ve his yoluyla varlığın ve eşyanın zahirine dair bilgiyi tahsil etmesidir. Bu tahsili müteakip kul, riyazet ve tecrid seyrinde tefekkür, keşif ve ilham yoluyla varlıkların hakikatine/künhüne ve ilahi sırların mahiyetine vakıf olacaktır. Kul emek ve gayretle marifeti tahsil edecek ve böylece kendisine âlem-i lâhuttan adıyla nida edilecektir. Şair, arzu ve emellerin peşine takılmış olan nefsinin tam bir teslimiyetle Allah'a kullukta bulunması çağrısında bulunmaktadır. Beyitte tevriyeli olarak kullanılan "münâdâ-yı müfred"; müfred alem, nekre-i maksûde, muzâf, şebîh bi'l-muzâf ve nekre-i gayr-i maksûde olmak üzere nida edatından sonra gelen beş kelime çeşidinden biridir.²³ Beyitte bir başka edebi incelik, Farsça nida edatı "eyâ"nın tercih edilmesidir.

²¹ M. Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2001), 259.

²² Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 346.

²³ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 261.

Takvâyı men'u sarf iden 'illetleri gider
Râh-ı sedâd'a munsarif olmağı kıl recâ

Takvâyı men'u sarf iden 'illetleri gider: sedâdın râhına munsarif olmağı recâ kıl.

Şair, bu ve bir sonraki beyitte ayrıntılı bir nahiv konusu olan gayri munsarif bahsinin terimlerini tevriyeli olarak kullanmıştır. Gayri munsarif olan isimler ref halinde damme, nasb halinde fetha alırken cer halinde kesra yerine yine fetha alırlar. Ayrıca bu tür isimler tenvin de kabul etmezler. Nahivde bir ismin munsarif olmasını mani olan ve mevâniü's-sarf denilen dokuz illet/sebeb sayılır. Bunlar, adl/udûl yani kelimenin vezinin başka bir vezne dönüşmüş olması, vasıf/sıfat anlamlı olması, kelimenin müennes olması, marife olması, ucme yani kelimenin yabancı bir dilden Arapçaya geçmiş olması, cemi (çoğul) sigasında olması, mürekkeb (bileşik isim halinde) bir kelime olması, öncesinde elif bulunan bir nûn bulunması ve kelimenin fiil vezninde olmasıdır.²⁴ Şair, ismin munsarif olmasını yani tenvin veya kesra almasını engelleyen illetleri takvalı olmaya irca eder/indirger. Nefsine gücünü takvalı olmaktan alıkoyan illetlerden kurtulmaya ve doğru yola munsarif olmada/yönelmede recâyaya yani ümidini korumaya çağırılmaktadır.

Sa'y eyle müntehâ-yı cümû'-ı ibâdete
Ol mu'tekif mesâcidi cây eyle dâ'imâ

İbâdetin müntehâ-yı cümû'unu' sa'y eyle: mu'tekif ol (da) mesâcidi dâ'imâ cây eyle.

Bu beyitte de nasihat serisi nahivden gayri munsarif terimleri ile devam etmektedir. *müntehâ-yı cümû'* veya *müntehâ'l-cümü'*, mesâcidün (مساجد) ve mesâbîhun (مصائب) misallerinde görüldüğü gibi cemisi ikinci harften sonra harf-i medden elif ve iki veya üç harften oluşan isimler için kullanılır.²⁵ Bu cemi vezninin ötesinde o isim için tekrar cem'-i mükesser vezin türetilemez. Şair, nefsinden kulluğunun seviyesini öylesine artırmasını ister ki ondan ötesi olmasın ve bunun için bir müntehâ-yı cümû' örneği olan mesâcidi mesken tutarak itikâfta imiş gibi yaşasın.

Mevsûl olur sana sıla-i hayr cümlesi
Mâ-fi 'z-zamîrin ola hemân tâ'at-i Hudâ

Mâ-fi 'z-zamîrin hemân Hudâ'ya tâ'at ola. (O zaman) sıla-i hayr cümlesi sana mevsûl olur.

Beyitte kendilerinden önceki isme ait açıklama/sıla cümlesinin başı olan hususi ve umumi mevsûl kelimeleri ve sıla cümlesindeki *aid* zamiri toplanmış ve tevriyeli olarak kullanılmıştır. Şair, nefsini kalbini Allah'a tâate/bağlamaya çağırır. Böylece sıla-i hayr/hayır yurdunun cümlesi kendisine ulaşacaktır.

İlkâ-yı nefis olan nekire kârdan sakın
Virme husûl-i ma'rifeden gayriye rızâ

Nefsın ilkâsı olan nekire kârdan sakın husûl-i ma'rifeden gayriye rızâ virme.

Beyitte isimlerin nekra ve marife hallerinin edebîce işlendiğini görürüz. Şair, gönlüne nefsin üfleyp "yap" dediği mahiyeti belirsiz, şüpheli nekire/fiillerden sakınma ve mahiyeti

²⁴ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 403-405.

²⁵ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 405.

bilinen şüpheden ârî fiillerin/marifenin veriminden başkasına rağbet etmeme çağrısında bulunmaktadır.

Kânûn-ı şer'e mantığını âlet eyleyüp
Kıl şekl-i evvel-i amelin(i) müntic-i münâ

Kânûn-ı şer'e mantığını âlet eyleyüp amelinin şekl-i evvelini müntic-i münâ kıl.

Şair, mantık terimlerine geçiş için nazmettiği bu beyitte nefsine çağrışı sürdürmekte, “şeriatın tatbikinde mantığını kullan ki amelini ifa etmenin ilk şekli, aynı zamanda o ibadetle hedeflenen neticeye/hükme dönüşün” demektedir. Beyitte mantık, şekl-i evvel ve müntic terimleri tevriyelidir. Beyitteki “şekl-i evvel” terimi iktiranî/kesin kıyasın/ eşkâl-i erbaa'nın dört şeklinden birincisidir. Bu kıyasta orta terim/hadd-i evsat küçük önermede mahmül/yüklem, büyük önermede ise mevzu/konudur. İntac edilen/müntic ise istidlâlin burhan sayılan en güçlü olan halidir.²⁶

Nat-ı şerifin üçüncü bölümü şairin gönlüne veya nefsine mantık terimleri ile yaptığı nasihatlerden/çağrılardan oluşmaktadır.

Mâ-yeteallak bi-Istılâhi'l-mantık

Tâlî kılup mukaddem olan cürme tevbeyi
Aks-i nakîz-i zühd idüp ol vâsıl-ı Hudâ

Mukaddem olan cürme tevbeyi tâlî kılup zühdün aks-i nakîzini idüp vâsıl-ı Hudâ ol.

Beyitte şartlı kaziyelerin/önermelerin iki unsuru tali ve mukaddem terimleri ve önermelerde aks-i nakîz/ters döndürme terimleri tevriyeli olarak kullanılmıştır. Şair, nefsini işlenen bir cürüm/günahın hemen akabinde tevbe etmesini, zühdün/günahtan sakınmanın zıddının aksini/döndürmesini tercih etmeye çağırıyor. Klasik mantıkta akis, mevzunun mahmül, mahmülün mevzu konumuna yerleştirilmesi işlemidir. Aks-i nakîz/ters döndürme ise bir kaziyenin/önermenin mucibe veya selbî, sıdk veya kizb oluşuna bakmaksızın mevzuunun zıddını mahmül, mahmülün zıddını mevzuu yapmakla olur. Bu durumda ikinci mısradaki *aks-i nakîz-i zühd* terkibi ile dünyaya rağbet etmemenin/zühdün zıddının döndürmesi yine dünyaya rağbet etmemek olur.

Selb it tahayyülât-ı kazâyâ-yı şerri kim
Ma'dûledir muhassala-i nefsi-pür-hevâ

Tahayyülât-ı kazâyâ-yı şerri selb it ki(m) pür-hevâ nefsin muhassalası ma'dûledir.

Şair, bütünüyle arzularına müptela olan nefsin yapıp ettiği her fiil madule yani olması gerekenin gayrısı olduğu içindir ki zihinde oluşan şer durumları hemen nefyetmeye davet

²⁶ Kıyâs ki matlab -ı a'lâ ve maksad -ı aksâdır; akvâlden mü'ellefdir; her bâr [133b] ol akvâl teslim olursa li-zâfihî kavî -i âhar lâzım gele. Kıyâs dahî ya istisnâ 'idir ya iktirânîdir. Eğer aynı netice yâhûd nakîz -i netice bi'lfî' il kıyâsda mezkûr olur ise kıyâs istisnâ'idir ve illa iktirânîdir. Kıyâsın iki mukaddimesi beyninde mükerrer olana "hadd -i evsat" derler. Mevzû' -ı matlûba "hadd-i esğar ", mahmûlüne "hadd-i ekber " derler. Hadd-i asğar bulunan mukaddimeye suğrâ, hadd-i ekber bulunan mukaddimeye kübrâ derler. Suğrâ ve kübrânın te'lifinden hâsıla olan sûrete *şekl* derler. Eşkâl dördür. Zirâ hadd-i evsat, suğrâda mahmûl ve kübrâda mevzû' olur ise "*şekl-i evvel*" dir. Bkz. İbrahim Çapak, *Mantık Risaleleri, Risale-i Va'ziyye* (İstanbul: YEK Yayınları-67, 2015), 296.

etmektedir. Beyitte geçen muhassala terimi kaziyyelerin/önermelerin mevzu ve mahmüllerinin müsbet olmasını ifade eder ve zıddı konu ve yüklem gayrisi olmayı ifade eden ma'düle terimidir. Kaziyye teriminin çoğulu olan kazâyâda/önermelerde yüklem konusunda var olmadığı/nispetin vuku bulmadığına dair hüküm ise zıddı icab olan selb terimi ile karşılanır.²⁷ Tahayyülât kelimesi de bir mantık terimi olan muhayyilat ile eş anlamlı kabul edilirse, terimler yine tevriye sanatının özgün örneklerini oluşturmaktadır.

Cüz'î de olsa mûcibe-i hefve der-sefer
Küllî gerek ita'at-i fermân-ı Kibriyâ

Der-sefer mûcibe-i hefve cüz'î de olsa, ita'at-i fermân-ı Kibriyâ küllî gerek.

Der-sefer yani hayat yolculuğunda kul ayağının biraz sürçmesinden kaçınmayabilir. Ama ulular ulusu Allah'ın buyruğuna küllî bir irade ile boyun eğmek gerekir. Mantık terimleri küllî/tümel ve cüz'î /tikel ve tikel olumlunun tevriyeli olarak kullanılması/mûcibe-i cüziye beyte şairane bir söyleyiş kazandırmıştır. Mucibe-i cüz'îye ise "Müslüman bazen hata yapar" cümlesinde olduğu gibi mantıkta bir araya gelmeleri mümkün bütün konuların ve zamanların *yalnız bazıları* üzerine hüküm verilen önermedir.²⁸ Mûcibe-i hefve terkihi ile kişinin yapmaktan kaçamayacağı kaymalar, sürçmeler, hatalar kastedilmektedir.

Evvel tasavvur eyle halâyıkda kesreti
Tasdik olunur anın ile vahdet-i Hudâ

Evvel halâyıkda kesreti tasavvur eyle (zira) vahdet-i Hudâ anın ile tasdik olunur.

Şair, bu beyitte mantığın en temel iki kavramını yine tevriyeli olarak yaratıcı Tanrı'nın aklen idrakine dair bir tespit için kullanmıştır. Allah'ın yaratma fiilinin tecellisi yaratılanların sayısız oluşudur ve bu hakikat yine Tanrı'nın bir ve tek oluşunun delilidir. Bu hakikatin tasavvuru zihinde kavramlar yoluyla; zihinde idraki bir önerme yani tasdik ile sonuçlanır. Beyitte bu iki mantık terimine bir bakıma mantıktaki tertibi ile yer verilmiştir. Somut ve soyut kavli-şarihleri ile birlikte bütün küllî kavramların ve onların cüz'ülerinin kesret kavramına; Allah'ın varlığı, zatını ve sıfatlarını idraki ise tasdikât bölümünde yer alan icabî, selbi, ma'dule ve muhassalası ile kaziyyelere/önermelere ve kıyasa tekabül etmesi iki mısradaki resmedilmektedir.

Suğrâsı dahi seyyienin hazz-ı nefis ile
Kübrâ gibi olur giderek bâdî-i cezâ

Seyyienin suğrâsı dahi kübrâ gibi hazz-ı nefis ile giderek bâdî-i cezâ olur.

Şair, haz duyarak telkin ettiği kötülüğün sürekli olması durumunda büyük günah gibi ceza gerektireceğini nefisine hatırlatıyor. Beyitte anlam olarak bir yandan Hz. Peygamber'in (SAS) küçük günahlarla büyük günahlar arasındaki irtibatı gösteren hadisine, diğer yandan da iktirânî/kesin kıyasların öncüllerini ifade eden suğra ve kübrâ terimlerine gönderme yapılmıştır. Bir hadiste Hz. Peygamber, (SAS) "Ey Aişe, göze önemsiz gibi görünen günahlardan sakın!

²⁷ Necati Öner, *Klasik Mantık*, (Ankara: AÜ İlahiyat Fak. Yayınları, 1986), 47-48.

²⁸ Ali Çetin, "Klasik Mantıkta Kullanılan Kavramlar -Şemsiyye Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1, 101-124, (2012),113.

Çünkü bu günahlar için Allah tarafından gönderilmiş bir görevli vardır”²⁹ buyurur. Bir başka rivayette ise, “ Küçük günahlar insanda bir araya gelince onu helak eder. Tıpkı çöl bir arazide bulunup da yanına kavmin işçileri gelen şu adamın hali gibi: O adam ve diğerleri çalı çırpı taşıyıp üst üste yığarlar ve bir yığın meydana getirirler. Derken yığını ateşe verirler ve (küçük küçük olan ama bir araya gelince kocaman bir yığın olan bu çalı çırpının ateşiyle) o çölde bulunan bütün canlıları yok ederler” buyrulur.³⁰ Klasik mantık kitaplarında “İnsan hayvândır; Hayvân hassâsdır; Öyle ise; insan hassâsdır.” misalinde olduğu gibi yüklemli kesin kıyasın teşkilinde matlubun yani sonucun mevzuuna hadd-i asgar/küçük terim; sonucun yüklemine hadd-i ekber/büyük terim, her iki mukaddimed/öncüde tekrar edilene de hadd-i evsat/orta terim denilir. Büyük terimin içinde bulunduğu öncüle büyük önerme/kübrâ, küçük terimin içinde bulunduğu öncüle de suğrâ/küçük önerme denilir.³¹

Kıl cümlelerin umûm u husûsundan ihtirâz
Min-vech olursa ba'zına da nev'-i iştihâ

Min-vech ba'zına nev'-i iştihâ olursa da cümlelerin umûm u husûsundan ihtirâz kıl.

Beyitte şair, tabiatı gereği ara sıra meyletse, bir tür arzu taşması hissetse de nefsinin gıybet/dedikodudan uzak durmaya çağırıyor. Mantığın tasavvurât bölümünde *umum-husus*, *min-vech* ve *ba'zı* terimleri tevriyeli olarak kullanılıyor. Mantıkta kavramlar arası ilişkiler müsavat/eşitlik, mübânenet/ayrıklık, umum ve husus mutlak/tam girişimlik ve umum ve husus min vech/eksik-girişimlik olarak dört bölümde toplanır. Eksik girişimlik memeli-balık örneğinde olduğu gibi iki kavramın her birinin diğerinin fertlerini içine almasıdır.³²

Tâ'at u hayra mâni'atül-cem olanları
Terk idüp eyle mâni'atül-huluvv ile kazâ

Tâ'at u hayra mâni'atül-cem olanları terk idüp mâni'atül-huluvv ile kazâ eyle.

Şair, nefsinin Allah'a kulluğun ve yolunda infak etmenin bir araya gelmesine engel olan zaafırları terk ve Allah'ın rızasına muhalif olan her şeyden uzak durarak amel etmeye çağırılmaktadır. Mâni'atül-cem ve mâni'atül-huluvv terimleri mukaddem ve tâlînin birbirinden uzaklaşma ve aykırı olmasını ifade eden kazıyye-i şartiye-i munfasıla/ayrık şartlı önermelerin önemli hususiyetlerindedir. Bu tür bir önerme "Bu sayı ya çift ya da tektir" veya "Bu sayı ya çift ya da tek değildir" misallerinde olduğu gibi hem varlık hem yoklukta asla birleşmezler. Bu aykırılıklardan birisi iptal edildiğinde önerme mâni'atül-cem veya mâni'atül-huluvv olur. "Bu şey ya taştır ya da ağaçtır" ayrık önermesinde olduğu gibi mukaddem ile talinin aynı anda doğru olamadığı ve o şeyin taş ve ağaçtan başka bir şey olmasının mümkün olduğu önermeler mâni'atül-cem önermeleridir. Maniatül-huluvv ise mukaddem ve talinin yoklukta bir araya gelmediği yani "Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamıştır." ayrık önermesinde olduğu gibi mukaddem ve tâlînin ikisinin birden yanlış olmasına mani olunan önermelerdir.³³

²⁹ İbni Mâce, "Zühd," 29.

³⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned I, 402.

³¹ Öner, *Klasik Mantık*, 108-109.

³² Çetin, "Klasik Mantıkta Kullanılan Kavramlar -Şemsiyye Örneği", 108.

³³ Öner, *Klasik Mantık*, 60-61

Hakka delâlet eyle be-şart-ı mutâbaka
Kalbinde zerrece halecân olmasun dilâ

Dilâ hakk'a be-şart-ı mutâbaka delâlet eyle (ki) kalbinde zerrece halecân olmasun.

Şair, gönlünü tam bir uygunlukla hiçbir mazeret ileri sürmeden hakkı gözetip onu kişiliği ile özdeşleştirmeye davet ediyor ve bu uğurda kalbinde “acaba başıma ne gelir” endişesinin sebep olduğu bir çarpıntı olmaması için uyarıyor. Bu ve bundan sonraki beyitlerde kullanılan terimler mantık ve kelimelerin ortak terimleridir. Mantıkta vaz'î-lafzî delalet mutabakat/uygunluk, tazammun/içlem ve iltizam/gereklik olmak üzere üç türdür. İnsanın konuşan canlıya olan delaleti misalinde olduğu gibi lafzın vaz' olunduğu şeyin tamamına delaleti mutabakatı ortaya çıkarır.³⁴

A'mâl-i hayra niyyetini nefse cerr idüp
Eyle tezammun eylemeği iltizâm ana

A'mâl-i hayra niyyetini nefse cerr idüp ana tezammun eylemeği iltizâm eyle.

Şair, “niyeti nefse cer etmek” deyimini ile maddi ve manevi karşılık beklemeden sırf Allah rızasını hedefleyen eylemlere olan niyetinin arkasından sürüklediği nefesine tazammun etmeyi iltizâm etmesini yani o eylemler için kefaleti/taahhüdünü nefesine kaçınılmaz kılması için gönlüne çağrıda bulunuyor. Beyitte delaletin diğer iki türü olan tazammun ve iltizam, tevriyeli olarak kullanılıyor. Ahmet, Mehmet gibi fertlerdeki hareketlilik, akıllılık, doğruluk gibi vasıfların insan kavramının içinde yer alması tazammun; insanın ilme kabiliyetli doğması yani sözün kendisinden ayrı olarak konunun aracılığıyla manaya delalet etmesi de iltizamdır.³⁵

Devr ü teselsül üzre hevâdan gürîz idüp
Bürhân-ı hakka müstenid ol olma bî-nevâ

Devr ü teselsül üzre hevâdan gürîz idüp bürhân-ı Hakk'a müstenid ol, bî-nevâ olma.

Şair, gönlünü ve kendisine kadar gelen geleneği takip ederek hevâ ve hevesinden uzak durmaya, hakkı batıldan ayıran şaşmaz tek delile/burhana dayanarak nasipsiz kalmamaya çağırıyor. Devir, teselsül ve burhan terimleri mantığın yanı sıra kelimelerin kavramlarıdır. Devir ve teselsül aynı sonucu veren ve kesin sonuç doğurmayan ve böylece bir şeyin kendinden önce var olduğu zannı gibi mantık hatası içeren kıyasların sonsuza kadar devam ettirilmesidir ki kelimelerde butlandır/boş ve temelsizdir. Burhan ise, beş sanattan biri olan ve mantıkta esas alınan kesin bilgiler/yakiniyyat üzerine kurulmuş önermelerden elde edilen kıyaslardır.³⁶

³⁴ Çetin, "Klasik Mantıkta Kullanılan Kavramlar -Şemsiyye Örneği", 106-107.

³⁵ "Ma'nâya mevzû' olan lafzın delâleti üç türlü olur. Lafzın mevzû'un lehi olan ma'nânın tamamına delâleti "mutâbikiyye", cüz'üne delâleti "tazammuniyye"dir. Ma'nânın cüz'ü olmadığı sûrette delâlet-i tazammuniyye sâbit olamaz ve ma'nâya zihinde lâzım gelen hâric bir şeye delâleti "iltizâmiyye"dir. "İnsân" lafzının hayvân-ı nâtik mecmû'una delâleti "mutâbiki" ve ikisinden yalnız birine delâleti "tazammunî" ve kâbil-i ilm ile san'at-ı kitâbete delâleti iltizâmîdir." (Bkz. Selman Üstündağ, İzmirli İsmail Hakkı'nın Mi'yârü'l-Ulûm İsimli Eserinin Latinizasyonu ve Mantık Görüşleri (İstanbul: Marmara Üni. Sosyal Bil. Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 35.

³⁶ Mantıkta devir, "biri diğeriyle tanımlanabilen iki tarif, ispatı birbirine bağlı iki önerme ve birinin varlığı diğeriyle bağlantılı iki şart arasındaki ilişki" anlamlarına gelir. Devir bu ilimde genellikle bir tarif veya kıyas hatasını aksettiren terim olarak devr-i bâtil (fâsid daire) şeklinde ve çoğunlukla teselsül kelimesiyle birlikte kullanılır. Teselsül ise mümkün varlıkların, sebep-sonuç ilişkisi içinde sonsuza kadar geriye doğru zincirleme sürüp gitmesidir. Bkz. Metin Yurdağ, "Devir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/231.

Bâdî-i şerh-i sadr idegör kavl-i şârihi
Tâ resm ü hadd cümle tarîkat 'ayân ola

Kavl-i şârihi sadrın şerhine bâdî idegör ki cümle tarikat resm ü hadd 'ayân ola.

Şair, gönlüne kavl-i şârih yani Kur'ân-ı Kerim'i göğsün/sinenin yarılıp temizlenmesine vesile veya sebep kılmaya çağırıyor. Böylece cümle tarikatın/yolun resm ü haddi yani usul ve erkânı gönlüne aşikâr olacaktır. Mantiğin tasavvurlar bölümünün mebâdi ve makâsîd bahsinde, kavramların tanımı yani tarif edici şeyin bir başka şeyi ya künhü ile veya başkasından ayıran nitelik ve özelliği ile tasavvur edilmesi kavl-i şârih terkibi ile karşılanır. Tanım, hadd-i tam, hadd-i nâkıs, resm-i tam ve resm-i nâkıs olmak üzere dört biçimde yapılır. Hadd, bir şeyin cevherinden/özünden hareketle yapılır ve kavramın yerini açıkça belirtir ve diğerlerinden bütünüyle ayırır. Resm ise araz/ilintiden hareketle kavram hakkında, onun hâssalarına/özelliklerine ait tanım yapmaktır.³⁷

Elfâzımı hevâya yeter müsned eyledin
İsnâdu mâ-yüevvelü ileyhe kıl ibtidâ

Elfâzımı hevâya müsned eyledi(ği)n yeter: İsnâdu mâ-yüevvelü ileyhe ibtidâ kıl.

Şair, nefsine sözlerini hevaya/arzu ve hevese dayandırmaktan vazgeçmeye ve isnâdu mâ yüevvelü ileyhe/bütün sözlerin en başta kendisine irca edildiği isnada yani Hz. Peygamber'in (SAS) na'tına başlama çağrısında bulunarak ikaz ve eleştirisini tamamlıyor. Burada sanki "Onlar; başlarına bir musibet gelince, "Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aitiz ve şüphesiz O'na döneceğiz" meâlindeki ayet-i kerimeye telmih yapılmaktadır.³⁸ Belagatten meani ilmi terimi olan isnad, hükmün ortaya çıkması için bir müsnedin/kelimenin/öznenin diğerine/ müsnedün ileyhe/yükleme illiyet belirtmeden tam bir anlam bildirecek şekilde nispet edilmesidir. Mantık terimi olan lafza fıkıh usulünde mütekellim/lafzın üreticisi ve mânaya vaz'ı bakımından önem atfedilir. Birçok cihetten taksime tabi tutulan terim kapsamı itibariyle hâs, âm, müşterek ve müevvel olarak dörde ayrılır. Beyitteki "yüevvelü" kelimesinin mefulü olan çevrilmiş veya döndürülmüş manasındaki "müevvel" ise lafzın muhtemel manalarından birinin diğerlerine üstünlüğü bakımından tercih edilmesidir.³⁹

Başla belâğat üzre me'ânî-i mu'cize
Bulsun bu nev neşîd fesâhatla intihâ

Mu'ciz me'ânîye belâğat üzre başla; bu nev neşîd fesâhatla intihâ bulsun.

Şair, gönlünü nihayet Hz. Peygamber'i (SAS) senâyâ başlamaya çağırır ve yüceltme sözlerini mu'ciz meânî/aklı aciz bırakan manalar diye niteler ve yeni neşidin/terennüm/şairin fesahatla/açıklık-sadelikle son bulmasını diler. Beyitte belagat, meânî ve fesâhat terimleri tevriyelidir. Şairin Hz. Peygamber'in (SAS) senasına, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Kalam diye bilinen yüksek dini ilimlerin tahsiline hazırlık için mecburi olan alet ilimlerinin tahsilinde sarf, nahiv ve mantıktan sonra gelen belagatle başlaması bilinçli bir tercihtir. Lafzın mana ile ilişkisini tahlil ve

³⁷ Kamil Kömürçü, "Mantık Problemleri (Mesâil-i Mantikiyye)" *Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fak. Dergisi* 18/1 (2014), 309.

³⁸ Bakara 2/156.

³⁹ Osman Güman, "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği", *Divan Dergisi* 17/33, (2012/2), 119.

tespit etmeye dayalı alet ilimlerinden olan belagat, sözün fasih olması şartı ile mukteza-yı hale/mekâna-zamana-hale mutabık olması diye tanımlanır. Fesahat ise söz veya yazıda her bir kelime ve cümlenin lafız, mana, ahenk ve gramer bakımından tenafürden arı, yerinde ve düzgün kullanılması keyfiyetidir.

Şair Şeyhülislam Esad Efendi, manzumenin dördüncü kısımdan itibaren Me'ânî, Beyân ve Bedî ıstılahlarını kullandığı methiyeye yani na'ta geçiş yapmaktadır.

Mâ-yete'allak bi-Istılâhî'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî

Ya'ni müşerref eyleye tâ nazm-ı dil-keşin
Na't-i şerîf-i hazret-i sultân-ı enbiyâ

Ya'ni tâ nazm-ı dil-keşin hazret-i sultân-ı enbiyâ'nın na't-i şerîf-i müşerref eyleye

Hurşîd-i "sümme denâ" sâhib-i livâ
Fahr-i rusûl habîb-i Hudâ seyyidü'l-verâ

"Sümme denâ" hurşîdi, sâhib-i livâ, fahr-i rusûl, habîb-i Hudâ, seyyidü'l-verâ.

Oldur o mahz-ı nûr ki oldu bi-zatîhi
'İzz ile mahrem-i harem-i kuds-i kibriyâ

O mahz-ı nûr oldur ki 'İzz ile bi-zâtîhi kuds-i Kibriyâ'nın mahrem-i haremi oldu.

Mahbûb-i hûb-ı Hazret-i Rabbü'l-enâm kim
Kasr eyledi şefâ'at-i 'uzmâyı Hak ana

Hak, Hazret-i Rabbü'l-enâm'ın mahbûb-i hûbına şefâ'at-i 'uzmâyı kasr eyledi.

Na't bölümünün ilk dört beytinde herhangi bir belagat terimi kullanılmaz. Şair, Hazret-i Sultan-ı Enbiya'yı yücelten sözünü nazm-ı dil-keş olarak niteler. O (SAS), "sümme denâ" (Sonra (O'na) yaklaştı...) ⁴⁰ hitâbının muhatabı, livâü'l-hamd sancağının sahibi, Rasüllerin övüncü, Allah'ın habibi ve yaratılmışların efendisidir. Hz. Peygamber'in (SAS) senâsı, na'tlarda klasik olarak kullanılan "mahz-ı nûr", "mahrem-i harem-i kuds-i kibriyâ", "Mahbûb-i hûb-ı Hazret-i Rabbü'l-enâm" terkipleri ile devam eder. Onun diğer peygamberlerden üstün yanı, Allah'ın O'na şefâat-i uzmâlık makamını ona kasr etmiş olması/bağışlamasıdır. Allah, en seçkin ve ulu şefâat hakkını bütün yaratılmışların rabbinin güzeller güzeli sevgilisine ayırmıştır. Beyitte geçen kasr kelimesi "belli bir yol ile bir şeyi/niteliği/beceriye vb. bir şeye/kişiye tahsis etmek" anlamındadır. Meânî terimlerinden kasr, vasl ve fasl üçlüsünün ilkidir. ⁴¹

Hasr oldu mahzarında nice zû-fünûnlar
İtnâb kande olmadı îcâz ile sadâ

Mahzarında nice zû-fünûnlar hasr oldu (da) sadâ kande itnâb îcâz ile(dahi) olmadı.

⁴⁰ Necm, 53/8.

⁴¹ M. Akif Özdoğan, *Arap Dili ve Grameri Araştırmaları-Makaleler: Arap Belâgatinde Fasl ve Vasl Olgusu* (Kahramanmaraş, Samer Yayınları, 2020), 33-35; İsmail Durmuş, *Hasr*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997) 16, 392-393.

Sayırsız ilim/fen sahipleri O'nun huzurunda toplanmış/hasrolmuşlar da onun sadası karşısında sadaları değil itnap, icazdan dahi mahrum imiş. Na't bölümünde şair, seçtiği belagat terimleri ile Hz. Peygamber'in (SAS) senasını derinleştirir. İtnab, meânide lafzın açıkladığı manadan uzun olması, îcâz ise aksine kelimelerin manayı ifade edecek ölçüden az olmasını ifade eden terimlerdir ve beyitte düz anlamda kullanılmışlardır.

Vasl itdi Hakka fasl-ı hitâb-ı risâleti
Ümmetlerini kılmağ için mazhar-ı 'atâ

Ümmetlerini mazhar-ı 'atâ kılmağ için risâletin hitâbın(daki) faslı Hakk'a (O) vasl itdi.

O Resul ki ümmetini Allah'ın sınırsız başına yaklaştırmak için peygamber oluşu ile ara verilmiş olan peygamberlik görevini Allah'a ulaştırmıştır. Beyitte meânî ilmi terimlerinden kasr, fasl ve vasl tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Oldur o ayn-ı ilm-i bedü'l-beyân kim
Îcâz nutk-ı pâkine vâ-beste dâimâ

Îcâzın nutk-ı pâkine dâimâ vâ-beste olduğu bedü'l-beyânın ayn-ı ilmi Oldur.

İfade ve beyanda eşsiz güzellik ilminin kaynağı Hz. Peygamberdir; îcaz/sözün manayı ifadede kısa ve öz olması onun sözlerinin özünde vardır. Bedî', beyân ve îcâz terimleri yine tevriyelidir.

Leff eyledi dalâlet ü butlânı dünyeden
Emr-i Hudâyı neşr idüp ol fahr-ı enbiyâ

Ol fahr-ı enbiyâ emr-i Hudâyı neşr idüp dalâlet ü butlânı dünyeden leff eyledi.

Fahr-i enbiya/peygamberlerin övücü, sapıklığı, batıl ve Hak'tan uzaklığı toplayıp dürerek Allah'ın emrini yaymıştır. Beyitte, bedî ilmi terimlerinden leff ve neşir tevriyeli olarak kullanılmıştır. Leff ü neşir ile bir ifade veya mısra da zikredilen en az iki kavramın her biri ile alakalı birer kavramın ikinci mısra veya bir sonraki ifadede kullanılması kastedilir.

Nûrından istiâredir envâr-ı kâinât
Terşih-bahş-ı 'âlemiyândır bilâ-merâ

Envâr-ı kâinât nûrından istiâredir: Bilâ-merâ 'âlemiyâna terşih-bahşdır

Evrenin ışıkları/nuru onun nurundan ödünç alınmıştır ve hiç şüphesiz insanlara/yaratılmışlar terşih/arındırma başışlayandır. Beyitte beyan ilmi terimlerinden istiâre ve onun alt unsurlarından olan yani muraşşah istiârenin masdarı terşih kelimeleri tevriyeli kullanılmıştır. Bir ifadede kendisine benzetilen/müsteârun minha ait bir veya birden fazla mülayim/hususiyet verilirse müreşşah istiare yapılmış olur.⁴²

Bir zerre iktibâs iden eyler çü âfitâb

⁴² Kaya Bilgegil'in istiâre tasnifi şöyledir: Lafzın tek veya birden çok oluşuna göre: a) Müfred istiare (Yalın istiare/istiârei sâzice) b) Mürekkep istiare/temsili istiare ve temsil. 2. Tarafların bir şeyde birleşip birleşmemesine göre: a) Vifâkî istiare b) İnadî istiare 3. Taraflara ait özelliklerin bulunup bulunmamasına göre: Mutlak, mücerred muraşşah, 4. İstiare ögesinin yaygın, nâdir olmasına göre: a) Alışılmış istiare (mübtezele, âmiye) b) Alışılmamış istiare (hâssiyeye, garibe). Bkz. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989), 166.

Ğaym-i mecâzı nûr-ı hakikatle pür-ziyâ

Ğaym-i mecâzı nûr-ı hakikatle pür-ziyâ (olduğu için) bir zerre iktibâs iden çü âfitâb eyler

Şair, Hz Peygamber'i (SAS) güneşe istiare eder. Kendisinden bir zerre ateş/ziya alıp kullananı güneşe çevirir ki başının üstünden geçen (ve Onu gölgelendirmesine izin verilen) bulut parçası, hakikat nuru ile ışıl ışıldır. K-B-S (ق-ب-س) kökünden "iktibas", beyitte ateş yakmak için bir yerden kor almak manası ile sözlük anlamında kullanılmıştır. Bedî ilminden bir anlam sanatı olarak iktibas, ayet ve hadis olduğunu belirtmeden bir ayet veya hadisle beytin anlamını kuvvetlendirmektir. Beyan ilminde lafız manaya hakikat, mecaz ve kinaye olmak üzere üç yol ile delalet eder. Beyitte mecaz ve onun zıddı hakikat terimleri lafzın manaya delalet etme yollarından ikisidir.⁴³

Efrâd-ı halka kâffeten mürsel olduğu

Tasrîh ider ki rahmet-i her dü cihân ola

Efrâd-ı halka kâffeten mürsel olduğu, Onun her dü cihâna rahmet olduğunu tasrîh ider.

Beşerin her bir ferdine gönderilmiş olması Onun her iki cihanda insanlığa rahmet olduğunu tasrih eder/şüpheden uzak ortaya koyar. Beyitte beyân ilmi terimi mecâz-ı mürsel ve istiâre-i musarrah teriminin masdarı olan tasrih kelimeleri tevriyeli kullanılmıştır. Mürsel mecaz bir nesne veya kavramın hakiki mananın kastedilmesine mani olacak lafzi veya hali karinesi ile birlikte müşâbehet/benzetme dışında ilişkili olduğu bir nesne veya kavramın adıyla anılmasıdır. Tasrih edilmiş/açık istiare ise istiarenin rükünlerinden sadece müşâbehetün bihin zikredildiği istiarelerdir.⁴⁴

Oldur o mahz-ı nur-ı İlâhî ki tâ-ezel

Halk olduğına anın için arz ile semâ

Tâ-ezel arz ile semâ anın için halk olduğunun sebebi o mahz-ı nur-ı ilâhîdir.

Takdîm-i nûr-ı hilkatı te'hîr-i bi'seti

Bi'1-ittifâk oldu evvel-i delîl ana

Takdîm-i nûr-ı hilkatı ve te'hîr-i bi'seti bi'1-ittifâk ana evvel-i delîl oldu.

Hz. Peygamber'in (SAS) var edilişinde nurunun önce yaratılıp peygamberlik görevinin en sona bırakılması dahi Onun (risaletine) ittifakla ilk ve en güçlü delil oldu. Takdim ve tehir, nahvin ruhu kabul edilen meânî ilminde ibarenin öğelerinin başa veya sona geçirilmesini ifade eden terimlerdir.⁴⁵

Ey pâdişâh-ı milket-i "levlâk" hak bu kim

Kayd-ı hatardan eyledin ümmetlerin rehâ

Ey pâdişâh-ı milket-i "levlâk" hak bu kim Kayd-ı hatardan eyledin ümmetlerin rehâ.

⁴³ Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 127-130.

⁴⁴ Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 158.

⁴⁵ Osman Ertuğrul, "Belâgatta Meânî İlmi" *İğdır Üni. İlahiyat Fak. Dergisi* 5, (2015), 173-174.

Şair, “Sen olmasaydın...” mülkünün/kâinatın efendisine hitap ederek Hz. Peygamber’in (SAS) ümmetini hatardan/güvensizlik korkusundan halas etmesi/kurtarmasının bir hakikat olduğunu söylüyor. Kayd terimi belagatte mukayyed yani izafet, sıfat, hal, zarf, meful gibi unsurlarla sınırlanmış kelimeler için kullanılmış olabilir. Zıddı ise mutlak yani bunlardan biri ile sınırlanmamış kelimelerdir.

İnşâ-ı mu'cizât ile ihbâr-ı dîn idüb
Oldun bi-ğayr-i vech-i şebeh 'âleme hüdü

İnşâ-ı mu'cizât ile ihbâr-ı dîn idüb bi-ğayr-i vech-i şebeh 'âleme hüdü oldun.

Hz. Peygamber (SAS) İslam'ı anlatmak için mucizelerini inşa ederken benzerleri ile hiçbir ortak özelliği olmaksızın/bi-ğayr-i vech-i şebeh âleme yol gösterici/hidayet edici olması ile yüceltiliyor. Haberi ve inşai olmak üzere iki türden oluşan kelam/söz/cümle, meânî ilminin başlıca konusudur. Doğru/vakıya uygun veya yalan/vakıya uygun olmayan söz/cümle haber/bildirme cümlesidir. İnşâî olan ise aksine doğrulanma veya yalanlanma gereği bulunmayan ve vakıya delalet etmeyen/dışta varlığı bulunmayan söz/cümledir. Beyân ilminin merkezi konusu olan teşbihin dört rüknünden biri olan vech-i şebeh, benzeyen ve kendisine benzetilen arasındaki ortak özelliği ifade eden terimdir.⁴⁶

Cümle usûl-i nâsîh ü mensûhı bi'setin
Kıldı kitâb ü sünnet ile şerh ü intikâ

Bi'setin cümle usûl-i nâsîh ü mensûhı(nı) kitâb ü sünnet ile şerh ü intikâ kıldı.

Şair, usul-i fıkıh terimlerini kullandığı son bende geçmeden önce bölümün son beytinde Hz. Peygamber'i (SAS), Kur'an ve Sünnet aracılığı ile gereken her şeyi beyan edip gerekmeveni kaldırarak peygamberliğini şerh edip intikâ ettiğini/ayıklayarak saflaştırdığını söyleyerek tebci eder. Nesih masdarından nâsîh, İslam hukukunda şer'î bir hükmü ortadan kaldıran/mensûh kılan bir sonraki şer'î delildir. Yalnız nesheden Allahu Teâlâ olduğu için sonraki şer'î delil için kullanılan “nâsîh” terimi mecazi kabul edilir.⁴⁷

Mâ-yete'allak bi-Istilâhi 'l-Usûl

Hem etkıyâ-yı vâris-i 'ilm ü şer'âtin
İcmâ' ile kıyâsa dahi kıldı iktidâ

Hem etkıyâ-yı vâris-i ilm ü şer'âtin icmâ' ile kıyâsa dahi iktidâ kıldı.

Hz Peygamber'in (SAS) ilim ve şeriatının varisi olan etkıyâ/Allah'tan hakkıyla korkanlar, kitap/Kur'an, sünnet, icmâ-i ümmet, kıyâs-ı fukahâ yani edille-i asliyye/erbaa veya şer'iyye denilen dört şer'î delilden icmayı/oybirliğini ve kıyası rehber edinmişlerdir. Fıkıh usulünde icma ümmetin müctehidler vasıtasıyla Hz Peygamber'in (SAS) vefatından sonra herhangi devirde bir meselenin halli için bir hüküm üzerinde fikir birliği ile bir karara ulaşmaları iken kıyas terimi için farklı tarifler yapılmıştır. Nazar/düşünme ve doğruya ulaştırıcı delili hâsıl etme gayreti olan kıyas, hakkında açık hüküm bulunmayan meselenin hükmünü, aralarında var olan benzerliğe

⁴⁶ Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 143.

⁴⁷ Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/580.

veya ortak hususiyete dayanarak hükmü açık olan başka mesele ile karşılaştırmak ve belirlemek ameliyesidir. Şâri'nin yani hüküm koyanın Allah olduğu kabul edilince kıyasın delil değil yöntem olduğu da ortaya çıkar ki "Kıyas hükmü ispat etmez, izhar eder" bu hususu veziz biçimde dile getirir.⁴⁸ Terimler beyitte hakiki anlamlarında kullanılmışlardır.

Cerh itdi vaz'-ı kizb ile ma'tûn olanları

Ta'dîl kıldı nûr-ı zuhûrun bi'l-ımtirâ

Zuhûrunun nûu vaz'-ı kizb ile ma'tûn olanları cerh itdi (ve) bil-ımtirâ ta'dîl kıldı.

Şair, zuhurunun/risaletinin nuru yalanı doğru gibi va'z etmekle ma'tûn/yerilmiş olanları cerh eden/iddialarının temelsizliğini ortaya koyan ve her türlü kuşkudan arındırıp tadil eden/doğru olanı tespit eden Hz. Peygamber'i (SAS) senâ eder. Hadis usulü terimlerinden cerh ve ta'dil, rivayetlerin kabulü veya reddi için esas alınan özel lafızlar ve ravilerin hallerinden ve haklarında kullanılan lafızların mertebelerinden bahseden ve râviyi rivayetinin kabulünü gerektiren sıfatlarla nitelemeyi esas alan hadis ricali/rivayet mensupları ilmidir. *Vaz'-ı kizb* terkibi ise Hz. Peygamber'in (SAS) ağzından çıkmamış olan batıl ve masnu' bir sözün ona atfedilmesidir ki hadis vaz' eden yani uydurana da *vazza'* denilmektedir.⁴⁹

Mervî hadîs-i ba's-i şerifin müselselen

Mevkuf oldu hatm-i risâlet şehâ sana

Ey Şah, ba's-i şerifin(in) hadîsi müselselen mervî (ve) hatm-i risâlet sana mevkuf oldu.

Hz. Peygamber (SAS), rasûl ve nebi olarak gönderildiğini birçok Hadis-i şerifinde ifade eder. Şair, Onun risaletinin sağlam bir ravi zinciri ile rivayet edilegeldiğini; vahiy elçiliğinin hatmini/sona erdirilmesinin Hz. Peygamber'de (SAS) mevkuf olduğu hakikati ile Onu sena etmektedir. Beyitte geçen hadis usulü terimlerinden müselsel, Hz. Peygamber'in (SAS)konuştuğu sırada yaptığı bir hareket veya kullandığı bir ifadeyi veya her ikisini senedindeki bütün râvilerin aynen tekrarladığı hadis çeşididir.⁵⁰ Sulamak, subaşında kana kana içmek manasındaki rivayet masdarının mefulü olan mervi terimi kendisinden hadis nakledilen kişiye/raviye ve aktarılan hadise işaret eder. Mevkuf terimi ise rivayetinin senedi sahabede biten ve onların söz ve hallerini nakleden hadisler için kullanılır. Hz. Peygamber'in (SAS) söz, fiil ve takrirleri merfu; sahabenin söz ve fiilleri ise mevkuf sıfatı ile nakledilmiştir.⁵¹ Hz. Peygamber'den (SAS) kendisinin son peygamber olduğuna dair rivayetlerden biri, Ebu Hüreyre'den r.a. aktarılan "Benimle benden önceki peygamberlerin durumu, tıpkı şu adama benzer ki: Gayet güzel bir ev yaptı, evi

⁴⁸ İbrahim Kafi Dönmez, "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/417; Yunus Apaydın, "Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 25/529.

⁴⁹ Sözlükte "bir şeyi yere bırakmak, koymak, yukarıdan aşağı atmak" anlamındaki *vaz'* masdarı "*vaz'u şey' alâ şey'*" şeklinde kullanıldığında "arada hiçbir açıklık bırakmadan bir şeyi diğerine bitiştirip yapıştırmak" mânasına gelmektedir. Muhtemelen kelimenin bu anlamından hareketle "el-hadîsü'l-mevzû" tamlaması, "Hz. Peygamber'e (SAS) ait olmayan sözlerin onun ağzından uydurulması" manasında mecazi olarak kullanılmıştır. Bir söz hakkında doğrudan mevzû denildiği zaman onun Resûl-i Ekrem'e isnad edilerek uydurulduğu anlaşılmalı, bir sahâbiye veya bir başkasına isnaden uydurulan sözlerin ise, "Bu falan adma uydurulmuştur" ifadesiyle söylenmesi gerekmektedir. Emîr es-San'ânî, mevzû hadisleri zayıf hadislerin en kötüsü kabul eden muhaddislere itiraz etmiş, Peygamber adına uydurulan sözlerin gerçek hadislerle bir ilgisi bulunmadığından onları hadis kelimesiyle nitelemenin doğru olmadığını belirtmiştir. Bir rivayetin mevzû olduğu bâtil ve masnû kelimeleriyle de ifade edilmekte, hadis uyduran kimseye *vazzâ'* denmektedir." Bkz. Emin Aşıkutlu, "Vaz'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/394.

⁵⁰ Mehmet, Efendioğlu, "Müselsel", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/85.

⁵¹ Abdullah Aydın, "Mevkûf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/437.

süsledi. Yalnız köşelerinden birinde bir kerpiç eksik kaldı. İnsanlar evi gezdiler, beğendiler. 'Keşke şu kerpiç de yerine konmuş olsaydı!' dediler. İşte o kerpiç benim. Ben peygamberlerin hâtemiyim." hadis-i şerifidir. (Buhârî, Talâk: 3; İbn Kesîr, Tefsîr: 3/499)

Âyât-ı mu' cizâtını tefsîr cümleten

Bulmaz işâret ile delâletle intihâ

Âyât-ı mu' cizâtının cümleten tefsîri işâret ile delâletle intihâ bulmaz.

Hz. Peygamber'in (SAS) mucizelerinin delillerindeki işâret ve delalet (öylesine çoktur ki) tefsiri/yorumlanması/araştırılması ve tahkikinin sonu gelmez. Mantık konularından olan lafızların delaleti ve işareti, fıkıh usulünde olduğu kadar onun zeminini oluşturan Kurân-ı Kerim'in ve tefsir usulünün de başlıca terimlerindenidir. Nisbet edildiği asıl mananın dışında ona yakın olan ikinci manaya lafzın delaletine fıkıh usulünde işâret denilir. Fıkıh usulünde mantıkçıların delalet terimi tarif ve kapsamına itibar edilmekle yetinilmemiş; Hz. Peygamber'in (SAS) sükûtu veya takriri sünnet gibi gayr-i lafzi delalet de, hüküm inşasında delil kabul edilmiştir.⁵²

Ta'bîr olur mı hâlet-i mi'râc bâ-husûs

Teşrîf kıldı zâtını takrîb ile Hudâ

Bâ-husûs hâlet-i mi'râc ta'bîr olur mı (ki) Hudâ onda takrîb ile zâtını teşrîf kıldı.

Diğer mucizeleri bir yana Hz. Peygamber'in (SAS) mucizelerinin en önemlisi olan ve Allahu Teâlâ'nın aradaki mesafeyi kaldırıp kendisine yaklaştırarak Onu teşrif ettiği/seçkinlik bahşettiği Mi'râc'daki hallerin yorumlanması dahi çok zordur. Beyitte geçen kıraat usulü terimlerinden takrib, medreselerde kitap olarak okutulan İbn-i Cezeri'nin *Takrîbü'n-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-aşr* adlı eserinden neşet etmiş ve bu kıraat tahsil usulü aşere-takrib adını almıştır.⁵³

Kâbil midir vücûh-ı beyânı ibâreten

Bî-harf ü savt emri zebân eylemek edâ

Beyân'ın vücûhunu ibâreten bî-harf ü savt edâ (ve) emri zebân eylemek kâbil midir?

Şair, Hz. Peygamber'in (SAS) vahye muhatab olma keyfiyetini özlü biçimde dile getirir ve Beyân'ın yani Cebrâil'den harf ve ses aracılığı olmadan aktarılan vahyin/Kur'ân'ın vechelerini/özünde sayısız manalarını ibare/cümle olarak aktarmanın beşer üstü bir hal olduğunu soru sorarak dile getiriyor. Kur'an ilimleri terimlerinden vücûh, Kur'an-ı Kerim'de bir lafzın farklı ayetlerde farklı manalarda kullanılmasıdır. Beyan ise alet ilmi olma keyfiyetinin dışında, fıkıh usulünde manadaki kapalılığın izalesi ve hükümlerde murad-ı ilahinin ne

⁵² Bardakoğlu Ali, "Delâlet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/119.

⁵³ "Kıraatleri imamlardan doğrudan veya vasıtalı olarak alıp nakleden kimse için râvi terimi kullanılırken râviye nisbet edilen kıraate de rivayet denmiştir. Kıraat imamlarından her birinin çok sayıda râvisi olmakla birlikte daha çok ders kitabı niteliğinde te'lif edilen kıraate dair eserlerde her imam için bunlardan en meşhur ikişer râviye yer verilmiştir. Kıraat râviden alana nisbet edildiğinde tarik adını alır (Nâfi' kıraatinin Kâlûn rivayetinin Ebû Neşîr tariki gibi). Râvilerin de birden çok râvisi (tarik) bulunmakla birlikte onların sayılarını da iki ile sınırlayan eserler telif edilmiş olup bu konuda İbnü'l-Cezeri'nin en-Neşr'ini ihtisar ederek kaleme aldığı *Takrîbü'n-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-aşr* adlı eseri meşhurdur. Bu eserin ders kitabı olarak yaygın biçimde kullanılması sebebiyle olmalıdır ki imamların râvilerini ve râvilerin de tariklerini iki ile sınırlayarak uygulanan kıraat programları için özellikle Osmanlı tedris sisteminde "takrîb" terimine yer verilmiştir. (Bkz. Abdülhamid Binışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/426.

olduğuna bizzat Allahu Teâla'nın getirdiği izah için kullanılan bir terim olmuştur. Alt başlıklarından biri de “*beyânü'l-ibare*” terkidir.

Ey bâdî-i vücûd-ı cihân mefhar-ı rusûl
Dergâh-ı re'fetindir olan halka mültecâ

Ey bâdî-i vücûd-ı cihân mefhar-ı rusûl, halka mültecâ olan re'fet dergâhındır.

Şair, bu beyitte cihanın var oluşunun sebebi ve bütün peygamberlerin övücü olan Hz. Peygamber'e (SAS) doğrudan hitap ederek insanlığa sığınağın Onun şefkat/re'fet dergâhı olduğunu söyleyerek tebci etmiş/yüceltmıştır.

Ümmetlerinden Es'ad-ı bî-çâre bendenin
Oldı mukayyed ism ile efâli mutlaka

Ümmetlerinden Es'ad-ı bî-çâre bendenin efâli mutlaka ism ile mukayyed oldı.

Şair Şeyhülislam Esad, makta beytinde Hz. Peygamber'e (SAS) hitabını sürdürmekte ve yine usul-i fıkıh terimlerinden mutlak ve mukayyedi tevriyeli biçimde kullanarak işlediği fiillerin mutlak biçimde ism/günah ile mukayyed olduğunu itiraf etmektedir. Usul-i fıkhıta lafız âm, has ve müşterek ve müevvel olmak üzere dört kısma ayrılır. Has lafızlar ise delaletleri itibariyle özel ve cins isimler, sayı isimleri, harfler, tesniyeler, emir ve nehiyeler, mutlak ve mukayyed diye tasnif edilir. Delaleti vasıf, şart, zaman ve mekân yönünden kayıtlanmamış yani muayyen olmayan bir fert ve fertleri gösteren lafız, bir şeyin hakikatine delalet ile yalnızca mahiyet belirtir ise mutlak; yine muayyen olmayan bir ferde şart, vasıf, zaman ve mekân izafe edilirse o lafız mukayyet olur.⁵⁴ Beyitte bu terimler tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Müşkil budur ki virmedi ruhsat teyakkuza
A'mâline te'âruz ile cümle-i hatâ

Müşkil budur ki cümle-i hatâ a'mâline te'âruz ile teyakkuza ruhsat virmedi.

Şair, bir önceki beyitte halini Hz. Peygamber'e (SAS) arz etmiş ve fiillerinin ism/günah ile kayıtladığını dile getirmişti. Bu beyitte cümle-i hata/hataların bütününe amellerine teâruz ettiğini yani seyyiatının hasenatını geçersiz kılıp bunun teyakkuza/gafletten uyanmasına izin vermediğinden şikâyet ediyor. Karşı karşıya gelmek, ters düşmek, çatışmak ve çelişmek anlamına gelen teâruz usul-i fıkıh terimi olarak iki hüccetin/delilin telifi/uzlaştırılması mümkün olmayacak derecede birbiri ile çelişmesi ve varılmak istenen hükmün kesinlik kazanmasını/sübutunu engellemesi demektir.⁵⁵

Pîr oldı hâli kaldı müşevveş amân amân
Rahm eyle kıl şefa'at eyâ menba'-ı 'atâ

Eyâ menba'-ı 'atâ, pîr oldı (ve) hâli müşevveş kaldı (ya) amân amân rahm eyle şefa'at kıl.

Müsvedde-i fiâlini lutf it beyâza çek

⁵⁴ Ferhat Koca, “Mutlak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/402.

⁵⁵ Şükrü, Özen, “Teâruz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), s. 40/ 208.

Virme mekân-i ka'r-ı cahîm olmağa rızâ

Lutf it, müsvode-i fiâlini beyâza çek (de) cahîm kar'ının mekîni olmağa rızâ virme.

Olsun cenâb-ı hazretine neş'eteynde

İbhâ vü efdal-i salevât ile sad senâ

Cenâb-ı hazretine neş'eteynde ibhâ vü efdal-i salevât ile sad senâ olsun.

Mehmed Esad Efendi, na't-ı şerifinin son üç beytini Hz. Peygamber'den (SAS) dilek ve Ondan talep ettiklerine ayırır ve Hz. Peygamber'den istimdad etmeyi/yardıma çağırma sürdürür. Yaşlanmış ama hala zihni bulanık, karışıktır. Ata/kerem/ karşılıksız bağış kaynağı olan Hz. Peygamber'den rahmetini ve şefaatinin talep eder ve siyah kalemle karalama olarak kaydedilmiş amellerini temize çekmesini/temiz fiiller olarak kaydettirmesini, Cahîm'in dipsiz çukurunu mekân tutmasına rıza vermemesini talep eder. Son beyitte Şeyhülislam Esad Efendi, na't-ı neş'eteynde/doğumla geldiği bu dünyada ve yeniden diriltildiği öte dünyada salâtların en efdalinin ve ibhâsının/en hoşlarının ve binler senanın Onun üzerine olmasını niyaz ederek bitirir.

Sonuç

Şiir, saf, lekesiz bir zihinden doğan düşünce ve hayalin söze aksettirilmesi ve sözdeki samimiyetin okuyucuya geçmesinde dün olduğu gibi bugün de tazeliğini koruyan en sahil ve etkili araçlardan biridir. Bu tespit bariz biçimde tezahür ettiği nazım türlerinden biri de na'tlardır. Hz. Peygamber'e (SAS) beslenen deruni sevgi, kasideden gazel ve kıtaya bütün nazım biçimlerinde kesif bir terkip ve kelime örgüsü ile işlenmiş ve Türkçe'de 14. yüzyılda başlayan bu ifade teması ve seyri duraklamadan 21. yüzyıla taşınmıştır. Methiye manzumelerinde memdûhun vasıflarını seslendiren kelime, terkip ve mısraların o vasıflar ile tam bir mutabakat halinde olması ve adeta tablollaştırılması söz konusudur. Bu hususa na'tlarda bir de şairin samimiyet ve bağlılığının ifadelere aksettirilmesi eklenince manzumenin şiiriyeti daha da fazla hissedilir. Şeyhülislam Esad Efendi, ilmiye sınıfından bir âlim olması sebebiyle, devrinin ilim tahsil geleneğini manzumesinin zemininde kullanmış, na'tın birinci bendine Arapça öğretiminde kullanılan terimlerle başlamış ve beşinci bentteki usul ilimleri terimleri ile bitirmiştir. Şair, bu ameliyesi ile öncesinde ve sonrasında henüz benzerine rastlanmayan bir yeniliği denemiş ve katı/sert denilebilecek ilmi tabirlere şiiriyet kazandırmayı başarmıştır.

Kaynakça

- Ak, Murat. *Şair ve Peygamber: Na't Geleneğinde Hz. Peygamber İmgesi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Akün, Ömer Faruk. "Divan Edebiyatı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/389-427. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Apaydın, Yunus. "Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/529-539. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Aşıkkutlu, Emin. "Vaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/394-401. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Ayçiçeği, Bünyamin. "Divan Şiirinde Mecazî Yapının İnşası İçin Arapça Gramer Terimlerinin Kullanımı". İskender Pala Armağanı. Ed. Nagihan Gür. 209-234. Kapı Yayınları, İstanbul: 2021.
- Aydınlı, Abdullah. "Mevkûf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/437-438. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bardakoğlu, Ali. "Delâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/119-122. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Bilgegil, Kaya. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.
- Birişik, Abdülhamid. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/425-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çapak, İbrahim. *Mantık Risaleleri, Risale-i Va'ziyye*, İstanbul: YEK Yayınları-67, 2015.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/579-581. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Çetin, Ali. "Klasik Mantıkta Kullanılan Kavramlar: Şemsiyye Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/1, (2012), 101-124.
- Çetişli, İsmail. *Türk Şiirinde Hz. Peygamber:1860-2011*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Çörtü, M. Meral. *Arapça Dilbilgisi-Nahiv*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2001.
- Doğan, Muhammed Nur. *Lale Devri Şairi Şeyhülislam Es'ad ve Divanı*. Ankara: MEB Yayınları, 1997.
- Doğan, M. Nur, "Esad Efendi Ebûishakzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/338-340. (Ankara: TDV Yayınları, 1995),.
- Dönmez, İbrahim Kafi. "İcmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/417-431. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. "Hasr". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 16/392-393. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

- Efendioğlu, Mehmet. "Müsel" . *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 32/85-86. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Güman, Osman. "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği". *Divan Dergisi* 17/33 (2012/2), 103-132.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üni. İlahiyat Fak. Dergisi* 17/1 (2008), 25-46.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemlerim". *Osmanlı Araştırmaları* 7-8. ed. İsmail E. Erünsal vd. 273-285. İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları, 1988.
- Koca, Ferhat. "Mutlak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/402-405. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Kömürcü, Kamil. "Mantık Problemleri (Mesâil-i Mantıkiyye)" *Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fak. Dergisi* 18/1 (2014), 299-314.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*, Ankara: AÜ İlahiyat Fak. Yayınları, 1986.
- Özdoğan, M. Akif. "Arap Belâgatinde Fasl ve Vasl Olgusu" *Arap Dili ve Grameri Araştırmaları-Makaleler*. 33-60. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, , 2020.
- Özel, Mustafa. "Kusurlu Kutsal Metin". *Arkakapak*. Erişim 30.05.021 <https://arkakapak.babil.com/kusurlu-kutsal-metin/>
- Özen, Şükrü. "Teâruz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/ 208-211. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Üstündağ, Selman. *İzmirli İsmail Hakkı'nın Mi'yârü'l-Ulûm İsimli Eserinin Latinizasyonu ve Mantık Görüşleri*, İstanbul: Marmara Üni. Sosyal Bil. Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yeniterzi, Emine. *Divan Şiirinde Na't*, Ankara: TDV yayınları, , 1993.
- Yurdağür, Metin. "Devir". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 9/230- 231. Ankara: TDV Yayınları, 1994.